

Dr. Varsha C. Brahmbhatt is the Associate Professor of the Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi Since 1993. She has done her Graduation in Gujarati from St. Xavier's College, Gujarat University, Ahmedabad. Further there after she has completed her Master's Degree in Gujarati from School of Languages, Gujarat University, Ahmedabad. She has been Awarded Ph.D. Degree in Gujarati by Gujarat University, Ahmedabad.

She has Actively Involved in her Teaching Profession. She has having 30 years of experience at graduation level and 15 years of experience at post graduation level. She has depth knowledge in Literature. she has interest in reading, writing, music and travelling. She is also involve with cultural activities at college. She has Published many Research Paper / Articles in Reputed Educational Journals. She is working as a NAAC and IQAC Coordinator in the College.

Prof. Harsukh H. Parmar is an Associate Professor in Maniben M. P. Shah Mahila Arts College Kadi since 1992. He completed his Master Degree with Gujarati Subject in 1991 from Saurashtra University Rajkot Bhasha Bhavan. He also qualified in NET exam in the year 1991. Presently. He is the Senior most Associate Professor in the college having 32 years of teaching experience at Graduation level and 9 years of experience at Post Graduation level. He has interest in Literature, Criticism and Research topics related to literature. He has been working as NSS Programme Officer since 5 years. He has participated in more than 20 National and International level

Seminars, Workshops and Conferences and published papers on different levels. He also attended 15 state level seminar.

Prof. Dharmendra K. Chaudhari has been working as an Associate Professor & Head in Psychology at Maniben M.P. Shah Mahila Arts College, Kadi (North Gujarat). He is also a member of the Board of Studies Hemchandracharya North Gujarat University, Patan at Present he is working in research and writing activities in Psychology.

Publisher Maniben M. P. Shah Mahila Arts College,
Opp. N.C. Desai Petrol Pump,
Kadi - 382715, Dist. : Mehsana
Gujarat, India
Ph. : (02764) 242072
Email : hina639@gmail.com

ISBN 978-81-971187-4-6

9 788197 118746

Viksit Bharat @ 2047

Dr. Varsha C. Brahmbhatt
Prof. Harsukh H. Parmar
Prof. Dharmendra K. Chaudhari

Viksit Bharat @ 2047

Editor

Dr. Varsha C. Brahmbhatt
Prof. Harsukh H. Parmar
Prof. Dharmendra K. Chaudhari

Viksit Bharat @ 2047

Dr. Varsha C. Brahmbhatt
Prof. Harsukh H. Parmar
Prof. Dharmendra K. Chaudhari

Edited book for Proceedings of National Level Virtual Conference

“Viksit Bharat @ 2047”

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College

Publisher

ISBN-978-81-971187-4-6
First Edition

Published by:

MANIBEN M. P. SHAH MAHILA ARTS COLLEGE,

Opp. N. C. Desai Petrol Pump,

Kadi - 382715, Dist - Mehsana,

Gujarat, India

Ph.: (02764) 242072

E-Mail: hina639@gmail.com

Published - 2024

© Reserved

ISBN: 978-81-971187-4-6

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form or by any mean without permission in writing from the publisher.

Published at: Kadi

Preface

Dear Reader,

Viksit Bharat 2047 is the vision to transform nation by 2047, the 100th year of Independence. This vision encompasses various facets of development, such as economic growth, environmental sustainability, social progress and good governance, to make India a developed nation by 2047 strong economy that can provide opportunities and a high standard of living for all its citizens. A Viksit Bharat should have a clean and green environment to preserve India's biodiversity and natural resources.

The Journey of this great nation from its ancient roots to its modern aspirations has been a tapestry woven with resilience, diversity and determination.

There are four pillars of Developed India. Youth, Poor, Women & Farmers, to give opportunities to citizens of all sectors of the country according to their Abilities.

The new Bharat Vision 2047 is a prosperous Bharat in harmony with Modern infrastructure, nature and opportunities for all citizens from all regions to reach their potential.

Dr. Varsha C. Brahmbhatt,
Prof. Harsukh H. Parmar, and
Prof. Dharmendra K. Chaudhari

CONTENTS

Sr. No.	Title & Author	Page No.
1	An Analytical Study of the Possible Contribution of NITI Aayog in Viksit Bharat - Vision 2047 Samrat Rashmikanth Upadhyay	1
2	Viksit Bharat – Vision 2047 Dr. Shilpa P. Christian	8
3	Teacher Education in Viksit Bharat @ 2047 Vijaykumar S. Patel Dr. Parulben R. Azad	11
4	Vibrant Gujarat Summit and Development of the State: Since 2003 to 2024 Dr. Sejal B. Patel	20
5	Viksit Bharat Vision-2047 Dr. Laxmiben N. Thakor Prof. Madhuben S. Thakor	30
6	विकसित भारत : २०४७ (मेरे सपनों का भारत) Dr. Kapil Navinchandra Doshi	36
7	विकसित भारत 2047 Dr. Purvi H. Parmar	40
8	वेदों में कृषि एवं पशुपालन डॉ. तरुलता वी. पटेल	48
9	ભારતમાં કુટીર ઉદ્યોગોની ભૂમિકાનો અભ્યાસ ડૉ. કપિલ પી. ઘોસિયા સાવન ડાહ્યાભાઈ વણઝારા	59
10	પર્યાવરણ ક્ષેત્રે 'વિકસિત ભારત @ 47' માટેનું પ્રયાણ Dr. Divyesh M. Patel	64
11	Viksit Bharat –Vision 2047 Miss Shital Dhanjibhai Parmar	70
12	ગુજરાત રાજ્ય ના ખેડૂતો માટેની સરકારી યોજનાઓ Satishbhai Ratilal Vasava Dr. Kapil P. Ghosiya	74
13	વિકસિત ભારતની સંકલ્પના સામે રહેલા અવરોધો Dr. Dilavarkhan N. Pathan	82
14	માનવ સ્વતંત્રતા આંક ડૉ. ભરતભાઈ પી. ચૌધરી	88

An Analytical Study of the Possible Contribution of NITI Aayog in Viksit Bharat - Vision 2047

Samrat Rashmikanth Upadhyay

ABSTRACT

“This paper conducts an in-depth analysis of the potential contributions of NITI Aayog, the premier policy think tank of India, towards realising the ambitious goals outlined in Viksit Bharat - Vision 2047. Through a comprehensive examination of NITI Aayog's mandate, initiatives, and strategic outlook, this study aims to uncover the ways in which NITI Aayog can drive India's development trajectory in alignment with the Vision 2047 objectives. Drawing on existing literature, policy documents, and expert opinions, this research provides valuable insights into the role of NITI Aayog in shaping India's future and offers recommendations for leveraging its potential more effectively.”

KEY-WORDS: Viksit Bharat - Vision 2047, NITI Aayog, Federalism, Sustainable Development, Policy Making, Policy initiatives

Introduction

अद्यापयस्य नीतिर्वस्मापयत्यनल्पम् ।

उद्घोष्य वश्वशान्तिं भावञ्च मत्रकल्पम् ।

वन्दे ध्वजं त्रिवर्णं वन्देऽगृहीतकेशम्॥¹

(I salute that country of mine, even today whose morality/ conduct/ prudence and the announcement of universal brotherhood astonishes many. I salute the flag which comprises three colours.)

India, with its glorious legacy and rich cultural fabric, is at a turning point in its development journey. Based on a tradition of resilience and ingenuity, the country wants to forge a path of sustainable and equitable progress that honours its past while embracing the challenges of the future. Viksit Bharat - Vision 2047, a visionary roadmap, is central to this endeavour. It envisions India as a global leader in economic, social, and environmental domains by its hundredth year of Independence. The NITI Aayog, India's top policy think tank tasked with steering its development trajectory, could be at the centre of policy formulation and strategic planning to realise this ambition.

---

¹ Excerpts from the poem ‘Vande Sada Svadesham’ by Acharya Abhiraja Rajendra Mishra

NITI Aayog, formed in 2015, arose as an important change from its predecessor, the Planning Commission, symbolising a paradigm shift in India's approach to governance and development. With a mandate to build cooperative federalism, promote innovation, and catalyse revolutionary change, NITI Aayog exemplifies the spirit of inclusivity and collaboration required to navigate India's diverse and dynamic landscape.

Viksit Bharat - Vision 2047 is a beacon of aspiration, outlining visionary targets in an assortment of sectors that include healthcare, education, infrastructure, and technology. This vision, founded on principles of sustainability, equality, and resilience, symbolises a shared commitment to creating India's future in accordance with its civilizational ethos and global obligations.

The essence of examining NITI Aayog's potential contribution to Vision 2047 cannot be underscored. As the key architect of policy interventions and strategic initiatives, NITI Aayog plays a critical role in turning vision into reality. This study aims to identify how NITI Aayog is able to act as a catalyst for India's advancement by critically assessing its mandate, initiatives, and strategic approach. This research attempts to provide significant recommendations for maximising NITI Aayog's impact in defining India's future by meticulously analysing the various paradigms.

NITI Aayog

India, with its illustrious heritage and profound cultural legacy, stands poised at a pivotal juncture in its developmental trajectory. Embarking on a journey towards sustainable and inclusive growth, the nation is guided by the visionary roadmap outlined in Viksit Bharat - Vision 2047. At the forefront of shaping this transformative vision stands NITI Aayog, India's premier policy think tank, mandated with the monumental task of charting the nation's course towards a prosperous future.

Established in 2015, NITI Aayog emerged as a dynamic departure from the erstwhile Planning Commission, embodying a paradigm shift in India's approach to governance and development. With a mandate to foster cooperative federalism, promote innovation, and catalyse transformative change, NITI Aayog embodies the spirit of inclusivity and collaboration essential for navigating the complexities of India's diverse and dynamic landscape.

Viksit Bharat - Vision 2047 serves as a beacon of aspiration, articulating ambitious goals across a spectrum of sectors including healthcare, education, infrastructure, and technology. Grounded in principles of sustainability, equity, and resilience, this vision

represents a collective commitment to shaping India's future in alignment with its civilizational ethos and global responsibilities.

The importance of analysing NITI Aayog's potential contribution to Vision 2047 cannot be overstated. As the primary architect of policy interventions and strategic initiatives, NITI Aayog occupies a central role in translating vision into action. Through a meticulous analysis of existing literature, policy documents, and expert insights, this research aims to uncover the ways in which NITI Aayog can serve as a catalyst for India's progress.

NITI Aayog's contributions to key sectors such as healthcare, education, agriculture, infrastructure, and technology have been significant. Initiatives like the National Health Stack and the Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana have targeted healthcare disparities and agricultural resilience, respectively, while programs like the Smart Cities Mission have catalysed urban infrastructure development. These initiatives, alongside overarching policy frameworks like the National Development Agenda and the Sustainable Development Goals (SDGs), provide a roadmap for inclusive and sustainable development, guiding policy interventions across sectors and levels of governance.

To enhance alignment between NITI Aayog's agenda and Vision 2047 objectives, several recommendations can be considered. Strengthening collaboration with states, enhancing data-driven decision-making, mainstreaming sustainability across sectors, and promoting inclusive growth strategies are among the key strategies for maximising NITI Aayog's impact in shaping India's future.

Objectives, Functions, and Organisational Structure

NITI Aayog's objectives are multifaceted, which include policy formulation, program evaluation, and capacity building across various sectors of the economy. Its responsibilities include providing strategic advice to the government, coordinating inter-ministerial initiatives, and overseeing the execution of key programs and policies. NITI Aayog's organisational structure reflects its broad mandate, with verticals dedicated to specific areas of focus such as health, education, infrastructure, and innovation. This decentralised structure enables focused attention on sectoral priorities while encouraging interdisciplinary collaboration and synergy across departments. Furthermore, NITI Aayog's flexible and adaptive organisational culture allows it to effectively respond to changing developmental challenges and opportunities, ensuring agility and responsiveness in policy formulation and implementation.

Overview of Major Initiatives by NITI Aayog

NITI Aayog has initiated several significant endeavours to address India's developmental barriers to a wide range of sectors. These programs include the Atal Innovation Mission, which encourages young people to innovate and start businesses through initiatives such as Atal Tinkering The tests and Atal Incubation Centers. Furthermore, the Digital India programme seeks to convert India into a digitally empowered society and knowledge economy by utilising technology for inclusive prosperity. Furthermore, the Aspirational Districts Programme aims to promote socioeconomic development in 112 most underdeveloped districts through targeted interventions in health & nutrition, education, agriculture and water, infrastructure, and skill development. These programs demonstrate NITI Aayog's dedication to promoting innovation, inclusivity, and sustainable development throughout the country.

Analysis of Policy Frameworks

Formulating broad policy frameworks like the **National Development Agenda** and coordinating them with international standards like the Sustainable Development Goals (SDGs) has been greatly aided by NITI Aayog. These frameworks offer a thorough road map for equitable and sustainable development, directing policy actions at many levels of government and in various sectors. NITI Aayog makes sure that India's developmental plan is in line with international ambitions for a more sustainable and equitable future by coordinating national priorities with international commitments. In addition, NITI Aayog periodically carries out research and policy analysis to pinpoint new possibilities and problems, assisting in the development of evidence-based policy and decision-making at the federal and state levels.

Examination of NITI Aayog's Contributions to Key Sectors

Significant advancements in important areas needed for India's socioeconomic growth have been made feasible by NITI Aayog. Initiatives in the field of healthcare, such as the National Health Stack, are designed to guarantee improved health outcomes for all residents, enhance access to healthcare services, and modernise healthcare delivery systems. Similar to this, NITI Aayog's educational programs like the Atal Tinkering Labs and the Atal Innovation Mission seek to foster in students a spirit of entrepreneurship and invention, equipping them for the challenges of the twenty-first century. Through improved risk management techniques, programs like the Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana in agriculture seek to reduce risks faced by farmers and increase agricultural productivity. These programs exhibit NITI Aayog's dedication to advancing equitable growth in a variety of economic sectors and spearheading sectoral reforms.

NITI Aayog as a Policy Think Tank

With the use of data analytics, stakeholder interactions, and evidence-based research, NITI Aayog functions as a dynamic platform for policy creation. By working with central and state governments, academic institutions, business partners, and civil society organisations, it promotes a cooperative approach to creating creative answers to challenging developmental problems. In its capacity as a policy think tank, NITI Aayog carries out thorough investigation and analysis to spot new trends, evaluate the efficacy of policies, and suggest tactical measures. It also acts as a knowledge centre, sharing best practices, encouraging peer learning, and enhancing stakeholders' ability to bring about revolutionary change. NITI Aayog plays a pivotal role in moulding the policy debate and igniting policy action to realise India's developmental objectives by cultivating an innovative and inclusive culture.

Approach to Fostering Cooperative Federalism and Innovation

NITI Aayog adopts a collaborative approach to governance, emphasising the importance of cooperative federalism in driving inclusive and sustainable development. It serves as a platform for states to exchange best practices, share resources, and collaborate on joint initiatives to address common developmental challenges. Moreover, NITI Aayog promotes innovation through initiatives like the Atal Innovation Mission, which aims to nurture a culture of innovation and entrepreneurship across the country. By leveraging technology, fostering partnerships, and facilitating knowledge exchange, NITI Aayog empowers states and local governments to implement innovative solutions tailored to their unique needs and priorities. This bottom-up approach to policy making not only fosters greater ownership and accountability but also promotes inclusive and participatory development, ensuring that the benefits of growth are shared equitably across all sections of society.

Assessment of Synergies and Gaps

While NITI Aayog's agenda aligns with the objectives of Viksit Bharat - Vision 2047, there are synergies and gaps that need to be addressed. Synergies exist in areas such as innovation, infrastructure, and social inclusion, where NITI Aayog's initiatives complement the broader vision. For example, initiatives like the Smart Cities Mission align with Vision 2047's goal of creating sustainable urban centres. However, gaps persist in areas like environmental sustainability, gender equality, and regional disparities, highlighting the need for targeted interventions and policy reforms. By conducting a comprehensive assessment of synergies and gaps, NITI Aayog can refine its priorities and strategies to better align with Vision 2047 objectives, ensuring coherence and effectiveness in its developmental agenda.

Identification of Challenges and Strategies for Overcoming Obstacles

Challenges hindering NITI Aayog's effectiveness in contributing to Vision 2047 include bureaucratic hurdles, resource constraints, and implementation gaps. Bureaucratic hurdles often impede the timely execution of policies and programs, leading to delays and inefficiencies. Moreover, implementation gaps, arising from coordination issues and capacity constraints at the state and local levels, undermine the effectiveness of developmental interventions. To overcome these obstacles, NITI Aayog must adopt a multi-pronged strategy that includes streamlining bureaucratic processes, mobilising resources through public-private partnerships, and strengthening monitoring and evaluation mechanisms. By addressing these challenges proactively, NITI Aayog can enhance its operational efficiency and maximise its impact in realising Vision 2047 goals.

Assessment of Synergies and Gaps

In conclusion, a holistic assessment of NITI Aayog's potential contribution to Viksit Bharat - Vision 2047 reveals both opportunities and challenges on the path towards India's developmental aspirations. By leveraging its expertise, partnerships, and policy advocacy, NITI Aayog can navigate the complexities of India's diverse landscape, steering the nation towards sustainable development, inclusive growth, and prosperity for all. Together, India stands poised to realise its aspirations, shaping a future that honours its rich heritage while embracing the challenges and opportunities of the 21st century.

Conclusion

In conclusion, the collaborative efforts of NITI Aayog and the visionary roadmap of Viksit Bharat - Vision 2047 represent India's steadfast commitment to inclusive and sustainable development. Through a meticulous examination of NITI Aayog's mandate, initiatives, and strategic outlook, this research has underscored the pivotal role of India's premier policy think tank in shaping the nation's future trajectory.

While significant strides have been made, challenges such as bureaucratic hurdles, resource constraints, and implementation gaps remain formidable obstacles. However, with strategic recommendations for enhancing alignment, maximising impact, and overcoming obstacles, NITI Aayog can serve as a catalyst for transformative change.

As India marches towards its centenary year of independence, the journey towards Viksit Bharat - Vision 2047 symbolises the nation's resilience, resolve, and unwavering commitment to a brighter future. By leveraging its expertise, partnerships, and policy advocacy, NITI Aayog can navigate the complexities of India's diverse landscape, steering the

nation towards sustainable development, inclusive growth, and prosperity for all. Together, India stands poised to realise its aspirations, shaping a future that honours its rich heritage while embracing the challenges and opportunities of the 21st century.

Advocate, The High Court of Gujarat

Ph.D. Research Scholar - School of Law, Gujarat University

LL.M. (Constitutional Law and Legal Order)

Viksit Bharat – Vision 2047

Dr. Shilpa P. Christian

Adhyapak Sahayak

Vaidhya Shri M.M. Patel College of Education Trust, Ahmedabad

ABSTRACT

Let's think about 100 years of independence as the birthday of India, that's what **VIKSIT BHARAT!!** This is not only about growing the economy; it's about making India fair, green, and techie. This paper looks at the ideas in papers and plans made by people, showing how they're steering India towards this big dream. We'll talk about making more money in smart ways, treating everyone fairly, saving the environment, and using cool technologies to make life better for everyone. It signifies a collective commitment to sculpting a nation that is not only economically robust but socially inclusive, environmentally responsible, and technologically advanced.

Introduction

As India graphs its course towards the milestone of its 100th anniversary of independence, the vision of Viksit Bharat open-out as a complete and refined roadmap for the nation's evolution. Viksit Bharat is not a basic economic agenda, it is a pattern shift that surrounds social justice, environmental sustainability, technological advancements, and the protection of cultural heritage. Viksit Bharat represents a commitment to promote an inclusive, fair, and sustainable society progress. In the following segments, we will take on a broad analysis of the economic, social, environmental, and technological dimensions that are pointed in this document. The study regarding the strategies shaping Viksit Bharat is also about critically assess the challenges, opportunities, and adaptive measures necessary for its comprehension. As we straighten out the layers of this grand vision, we come to know that Viksit Bharat is not simply a destination, but it is also an ongoing journey, requiring continuous self-analysis, collaboration, and adaptation to navigate the complexities of the future India as visualized in 2047.

Economic Change

A complete investigation of the economic fact of Viksit Bharat is virtually important. This segment critically analyses economic policies, reports of industries, and academic articles to expose the strategies employed to catalyse growth across segments such as manufacturing, technology, and agriculture. This gives a special observation to the role of entrepreneurship,

sustainable business applications, and global economic partnerships in stimulating inclusive growth and economic flexibility.

Environmental Sustainability

Conservation of Natural Resources:

1. This document emphasizes the proper use and preservation of natural resources.
2. Policies minimize the resource depletion and promotes sustainable applications.

Conservation of Biodiversity:

1. Documents details the initiatives to conserve and restore diverse ecosystems.
2. Strategies for protection of verge to extinction species and maintain the ecological balance.

Policies regarding Waste Management:

1. Policies outlined in document to reduce, reuse and recycle.
2. Initiatives for the electronic waste disposal.

Environmental Education and Awareness:

1. Initiatives in documents to raise the awareness about the issues of environment.
2. Support for sustainable living practices through community outreach programs.

Technological Advancements

In the tracking of Viksit Bharat by 2047, technology emerges as a chords of innovation, progress, and comprehensive. The nation visualizes not just embracing progressive technologies like artificial intelligence, biotechnology, and clean energy, but focusing their strength toward meaningful social impact. Artificial intelligence becomes a force for good, finding application in healthcare, education, and social services, addressing real-world challenges. Biotechnology is hitched up for sustainable living, promising advancements in agriculture, healthcare, and environmental preservation. Simultaneously, a clean energy revolution takes attention, with solar and wind power leading the charge towards a greener future. Policies constructs the digital divide, making technology reachable to all, while comprehensive programs impart digital literacy, empowering citizens for a digital age. Through reflective strategies, India desires to script a future where innovation benefits every citizen and becomes an actuation for positive transformation.

Social and Cultural Heritage

In the imaginative journey towards Viksit Bharat by 2047, the conservation and vibrant celebration of India's social and cultural heritage appear as central facts. Woven complex into human-made documents, these commitments extend beyond bureaucratic outlines, hold the

essence of India's diverse identity. Cultural policies serve as the substructure, detailing strategies to safeguard historical monuments, traditional arts, and cultural practices. The vision extends to creative expressions, where policies titleholder diverse creative attempts, from traditional activities to contemporary literature and performing arts. Language preservation is underscored, acknowledge the importance of linguistic diversity and regional languages. Cultural programming takes spotlight, providing platforms that celebrate the diversity of artists and traditions. Policies also advocate for the preservation of archaeological sites, promoting heritage tourism that not only preserves landmarks but empowers local communities. The vision encompasses cultural exchange, collaboration, and multi-age transmission, ensuring that India's rich heritage continues to flourish as a dynamic, living legacy.

Challenges and Opportunities

The path towards Viksit Bharat by 2047 is noticeable by a mixture of challenges and opportunities that shape India's transformative journey. Challenges include balancing rapid economic growth with environmental sustainability, addressing historical social disparities, and constructing the digital divide. The conservation of social and cultural heritage faces obstacles such as the loss of native knowledge and the threat to regional languages. However, within these challenges lie opportunities for sustainable development, innovation-led progress, and international collaboration. Overcoming these challenges provides a chance to position India as a global leader in sustainable practices, promote inclusive development, and celebrate its rich cultural heritage. With strategic planning and a collective commitment to progress, India can transform challenges into catalysts for a strong and thriving nation by 2047.

Conclusion

In conclusion, Viksit Bharat is more than just a vision, it is a living design shaping India's future. This research spots the key role of human-made documents in framing and actualizing this vision. As India is close to its centenary of independence, the commitment to Viksit Bharat throw back a unite attempt to bridge a robust, thrive, and sustainable nation, emphasizing inclusivity, technological progress, and environmental responsibility. This study emphasizes the importance of in-progress evaluation, adaptability, and coactive efforts to ensure the achievement of this transformative vision.

References

1. NITI Aayog (National Institution for Transforming India): <https://niti.gov.in/>
2. "India 2047: The Book" by Karan Singh

Teacher Education in Viksit Bharat @ 2047

Research Scholar: Vijaykumar S. Patel

Guide: Dr. Parulben R. Azad

Smt. Savitaben Pannalal Kothari College of Secondary Education

Vidya Mandir Trust, Palanpur,

Taleybaug (Vidya Mandir Main Campus, Gate No. 3)

Dist-Banaskantha, Gujarat - 385001

Introduction

Viksit Bharat 2047 is a vision of Prime Minister Narendra Modi to make India a developed country by the year 2047, when India will celebrate its 100th year of independence. According to this vision, India will achieve a \$30-trillion economy, provide a pucca house and piped water to every citizen, empower women farmers with drones, increase the number of affordable medicines through Jan Aushadhi Kendras, and adopt green and sustainable growth policies. Viksit Bharat 2047 also aims to overcome the colonial legacy, strengthen India's geopolitical position, and enhance its diplomatic relations with other countries. Viksit Bharat 2047 is not just a slogan, but a Sankalp, a resolve, that resonates with the people of India, especially the youth, who aspire for a better future for themselves and their country.

Some of the challenges to Viksit Bharat 2047 are:

- the colonial legacy that undermines India's geopolitical position and national character. For example, the legacy of partition, the border disputes with Pakistan and China, the lack of trust and cooperation among South Asian countries, and the influence of Western powers in the region.
- Addressing the connectivity challenge by strengthening regional and trans-regional institutions in South Asia and beyond. For example, BIMSTEC, BRICS, SCO, QUAD, etc. These platforms can help India enhance its trade, investment, infrastructure, security, and cultural ties with other countries.
- Addressing the China challenge by narrowing the gap with China in terms of defence, trade, and clout. China is India's largest trading partner, but also its biggest strategic rival. China has been expanding its presence and influence in India's neighbourhood, such as Nepal, Sri Lanka, Bangladesh, Myanmar, and the Indian Ocean.
- Achieving green and sustainable growth by adopting clean and renewable energy sources, reducing carbon emissions, enhancing biodiversity conservation, and

mitigating the impacts of climate change. India has committed to increasing its nonfossil energy capacity to 500 GW by 2030, meeting 50% of its energy requirement from renewable energy by 2030, reducing the total projected carbon emissions by one billion tonnes by 2030, reducing the carbon intensity of its economy by less than 45%, and achieving the target of Net Zero by 2070.

- Ensuring inclusive and equitable development by providing a pucca house and piped water to every citizen, empowering women farmers with drones, increasing the number of affordable medicines through Jan Aushadhi Kendras, and promoting digital economy and fintech, technology-enabled development, education, skill development, health, and innovation.

Some of the benefits of Viksit Bharat 2047 are:

- It will make India a developed country by the year 2047, when India will celebrate its 100th year of independence.
- It will create a \$30-trillion economy, provide a pucca house and piped water to every citizen, empower women farmers with drones, increase the number of affordable medicines through Jan Aushadhi Kendras, and adopt green and sustainable growth policies.
- It will overcome the colonial legacy, strengthen India's geopolitical position, and enhance its diplomatic relations with other countries.
- It will promote digital economy and fintech, technology-enabled development, education, skill development, health, and innovation.
- It will rely on virtuous cycle starting from private investment with public capital investment helping to crowd-in private investment.
- It will achieve the target of Net Zero by 2070 and reduce the carbon intensity of its economy by less than 45%.
- It will foster inclusive and equitable development, reaching the last mile, unleashing the potential, youth power, and financial sector.
- It will resonate with the people of India, especially the youth, who aspire for a better future for themselves and their country.

A Viksit Bharat in 2047 would look like a country that has achieved the following aspects:

- **Economic:** A \$30-trillion economy that is the third largest in the world, with a per capita income of \$15,000, a low poverty rate, a high human development index, and a diversified and competitive industrial base.
- **Social:** A society that is inclusive, equitable, and harmonious, with a pucca house and piped water for every citizen, universal health coverage, quality education and skill development for all, gender equality, social justice, and cultural diversity.
- **Environmental:** A leader in green and sustainable growth, with a net zero emission target by 2070, a 50 percent share of renewable energy in the total energy mix, a low carbon intensity, a high forest cover, and a resilient ecosystem.
- **Political:** A strong and vibrant democracy, with a participatory and accountable governance system, a rule of law, a federal structure, a cooperative federalism, and a responsive public service delivery.
- **Geopolitical:** A global power and a responsible stakeholder, with a peaceful and secure neighbourhood, a strategic autonomy, a proactive diplomacy, a multilateral engagement, and a soft power.

To reach the goal of Viksit Bharat 2047, we need to do the following:

- Implement the draft roadmap for India to become a \$30-trillion developed economy in about two decades, which is expected to be formally unveiled by Prime Minister Narendra Modi early next year.
- Follow the 'Viksit Bharat @ 2047' vision document, which represents an ambitious and comprehensive effort to guide India's development and economic growth over the next few decades.
- Address the eight emerging key global challenges, including a "more affluent but polarised world", as identified by the cabinet secretary in December 2021. These are:
  - 1) A more affluent but polarised world: The gap between rich and poor countries and within countries is expected to widen, leading to increased social unrest and political instability.
  - 2) A more multipolar world: The rise of China and other emerging powers will challenge the dominance of the US and its allies, creating new tensions and opportunities for cooperation.

- 3) A more contested world: The rules-based international order will face increasing pressure from state and non-state actors, who will seek to undermine or reshape it to their advantage.
  - 4) A more connected world: The rapid development and diffusion of digital technologies will transform all aspects of life, creating new opportunities and risks for individuals, businesses, and governments.
  - 5) A more environmentally stressed world: The impacts of climate change and environmental degradation will pose serious threats to human security and well-being, requiring urgent and coordinated action.
  - 6) A more health insecure world: The COVID-19 pandemic has exposed the vulnerabilities and interdependencies of global health systems, highlighting the need for more resilient and equitable responses to future health crises.
  - 7) A more demographically diverse world: The world's population will continue to grow, age and migrate, creating new challenges and opportunities for social and economic development.
  - 8) A more values-driven world: The values and norms that underpin global cooperation will be increasingly contested and influenced by cultural, religious, and ideological factors, affecting the prospects for peace and human rights.
- Undertake structural and institutional reforms, bridge regional disparities, re-engineer processes, develop excellence in certain specific areas, recalibrate international engagements, create human capital, and have a crop of global leaders.
  - Participate in the stakeholders' consultations, which are expected to take place next month in cities like New Delhi and Mumbai, to provide feedback and suggestions on the draft roadmap and the vision document.
  - Align the state-level visions with the national vision to create a more prosperous and developed India by 2047.
  - Monitor the progress on the work at multiple reference points – India's position in 2030, 2040 and then 2047.

To make Viksit Bharat @2047 possible, we can do the following:

- Support the government's plan for a \$30-trillion economy goal by 2047, which requires structural and institutional reforms, regional development, process reengineering, excellence in specific areas, international engagements, human capital, and global leadership.

- Follow the 'Viksit Bharat @ 2047' vision document, which guides India's development and economic growth over the next few decades, and covers various sectors such as rural and agriculture, infrastructure, resources, social vision, welfare, finance and economy, commerce and industry, technology, governance, and security and foreign affairs.
- Participate in the stakeholders' consultations, which provide feedback and suggestions on the draft roadmap and the vision document and are expected to take place next month in cities like New Delhi and Mumbai.
- Align the state-level visions with the national vision to create a more prosperous and developed India by 2047.
- Monitor the progress on the work at multiple reference points – India's position in 2030, 2040 and then 2047.
- Address the eight emerging key global challenges, including a "more affluent but polarised world", as identified by the cabinet secretary in December 2021.
- Embrace the four pillars of Viksit Bharat, which are women power, youth power, farmers, and poor families.
- Adopt green and sustainable growth policies, which commit India to increase its nonfossil energy capacity to 500 GW by 2030, meet 50 percent of its energy requirements from renewable energy by 2030, reduce the total projected carbon emissions by one billion tonnes by 2030, reduce the carbon intensity of its economy by less than 45 percent, and achieve the target of net zero by 2070.

India's Opportunity – Its Turning Point

This is India's Amrit Kaal. India has been transformed on many fronts and is ready for take-off. There has been a massive expansion in social and economic infrastructure Page 2 of 4 through policies and schemes in past years such as Samagra Shiksha and expansion of Universities, IITs, IIMs, Medical and Nursing Colleges, Skilling (Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana), and many more. In the last decade, the number of universities and colleges have increased manifold, and the Indian higher education system today boasts 1,113 Universities/University-level Institutions, 43,796 Colleges, and 11,296 stand-alone Institutions with 4.33 crore students. The Gross Enrolment Ratio (GER) in higher education has steadily increased to 28.4.

Similarly, the healthcare sector has expanded massively on all fronts. In 2022, there were 1,56,000 Ayushman Bharat centers, providing primary health care services to

communities closer to their homes. The vast network of nearly 13.97 lakh Anganwadi centers covers almost 10 crore children with Early Childhood Care & Education. Various health indicators such as Infant Mortality Rate (IMR), Maternal Mortality Rate (MMR), and percentage of children underweight have fallen dramatically. Over 10 crore women and children are covered under the Poshan Mission launched in 2018. Full immunisation coverage has risen from 62% to 81% due to strengthened immunisation programmes under Mission Indradhanush. Going forward, we need to raise healthcare to global levels.

Rural India too is transforming. We are close to achieving or have already achieved universal coverage in electricity, drinking water, bank accounts, roads, mobile connectivity and many more. Rural India is now starting to have the same benefits of Urban India. We have also strengthened and avoided distress for the poor through Pradhan Mantri Garib Kalyan Anna Yojana and MNREGA. Pradhan Mantri Awas Yojana is providing housing for all.

Progress has been phenomenal on other fronts as well. Mobile phone and internet penetration is massive. India has 120 crore mobile phone users and 80 crore internet users. India has 30 crore Unified Payment Interface (UPI) users with 1,000 crore transactions per month. Over 40% of all digital transactions are on UPI. There has been a massive expansion of the Highway network with Expressways also coming up. Railways have improved both capacity and bringing new trains such as Vande Bharat speeding up travel in a better environment. Air travel has expanded and is breaking records. In Science & Technology too, we have set new milestones through Chandrayaan and other space missions. Our Digital Public Infrastructure (DPI) is the envy of the world with Aadhar, UPI, AA Stack, COWIN platform, GeM, and many more. In Industry, we are on our way to becoming a manufacturing hub for the world. In Services, where we are very strong, our IT and non-IT sectors are becoming global.

Young India's creativity and potential for innovation coupled with supportive government policies like Digital India and Start-up India are enabling youth to become job creators. India is home to over 100 unicorns with a total valuation upwards of US\$ 340 billion and has emerged as the world's 3rd largest start-up ecosystem.

While all these point to the take-off moment we are in now, the most important is our demographic dividend. With a population of 144 crores, India is one of the youngest nations with a median age of 29 years. It accounts for nearly 20% of the world's total young population. This is an enormous opportunity, likely to last till 2047. Using this dividend well, we can propel India into a Viksit Bharat.

India has Demonstrated Quantum Leap Capabilities

The last decade has witnessed a phenomenal demonstration of our capabilities to transform India. A comprehensive governance model focused on leaving no one behind with targeted schemes has led to 13.5 crore escaping multi-dimensional poverty, much ahead of the 2030 Sustainable Development Goals. Some transformative impactful initiatives that are proof that ‘we can do’ are:

- a. Sports – Through concerted efforts of Khelo India, we are breaking past records and have crossed the 100-mark in medals in the recent Asian Games.
- b. Jan Dhan Accounts – In a short period, we added 40 crore bank accounts ensuring financial inclusion, something that people expected would take years.
- c. COVID Vaccines – The COVID vaccination programme, run through the COWIN platform, with indigenous COVID-19 vaccines, was the world’s largest vaccination programme delivered to 200 crore recipients flawlessly. This is a public health achievement without a parallel in human history. We also helped save millions of lives across the world through the Vaccine Maitri initiative, providing 23.5 crore COVID vaccines free of cost to 98 countries. This is a testament to India’s commitment to global health and wellbeing.
- d. Chandrayaan – India’s Mission to the Moon and becoming the first country to land on the South Pole of the moon demonstrated our excellence in science, breaking boundaries in an economical way. This has surprised the leading nations of the world and is an inspiration for what can be achieved on a limited budget and an encouragement for the great tasks that lie ahead in science and technology. India’s unique model of frugal innovation can be characterised as ‘affordable excellence’ and is a beacon for other countries.
- e. Climate Goals – India is the only country which has overachieved its Paris 2015 climate commitments 9 years ahead of time by meeting 40% of its power capacity from non-fossil fuels. This has raised our global standing.
- f. Digital Public Infrastructure – The DPI we set up has been expanded at a blinding speed, allowing India to be a world leader in digitisation.
- g. Infrastructure Expansion – The rapid expansion of state-of-the-art infrastructure is another example of improved capabilities. In the last 9 years, the pace of railway track construction increased more than 3 times from 1,452 km/year to 5,243

km/year. The National Highways Network has increased by 60% to 1,45,240 kms. There has been 100% growth in Airports from 74 to 148.

- h. India's Global Standing – As a world leader, our Presidency of the G20 saw the world respecting India's diplomatic and organisational capabilities. We took G20 sessions to every corner of India and the New Delhi Leaders' Declaration is a milestone in India's history. With India's global standing rising, international institutions like the International Solar Alliance are now being set up in India and international investors are coming to India in large numbers. In many ways, India is leading the world.

These dramatic improvements have happened because of a comprehensive governance model that focused on leaving no one behind with speed of service delivery, transparency of operations and focusing on impact at the grassroots and on outcomes. This is also because of a singular commitment to a long-term vision for India.

Journey Ahead – Viksit Bharat@2047

As India stands at this crucial juncture, poised to take off on its growth trajectory, it is important to realise that tremendous dedication and belief in India's destiny, coupled with steadfast leadership, is necessary to realise this potential. There is enormous work that needs to be undertaken in a mission mode to make India a Viksit Bharat by 2047. For this to happen, there is a need to chalk out a bold, ambitious and transformative agenda.

Business as usual will not do. We must create the future. It is important to channelize the innovative ideas of youth into nation-building by inviting them to ideate and contribute to the vision of Viksit Bharat by 2047. This outreach initiative provides that very opportunity to lakhs of youth across India.

Union Minister for Education and Skill Development and Entrepreneurship, Shri Dharmendra Pradhan pronounced the day to be a red-letter day towards inspiring action for achieving the goals of Viksit Bharat. He expressed his gratitude to Prime Minister Shri Narendra Modi for launching the initiative "Viksit Bharat @2047: Voice of Youth". He stressed in the words of the Prime Minister, that the roadmap of progress will be decided by the country and not by the government.

Shri Pradhan also said that this initiative is going to transform the Amrit Kaal Vimarsh into a jan-andolan and thanked the Prime Minister for continuously guiding and connecting the Yuva Shakti and the education fraternity to the grand vision of a developed India by 2047.

He also said that the launch of the programme today has given a new vision and direction. He highlighted that universities, colleges and educational institutions will add new momentum to this initiative. Guided by the mantra of Sabka Prayas, an environment must be created that inspires the Amrit Peedhi and citizens towards the accomplishment of the goal of developed India, he said.

Background

In line with the Prime Minister's vision to actively involve the youth of the country in the formulation of national plans, priorities and goals of the country, 'Viksit Bharat @2047: Voice of Youth' initiative will provide a platform to the youth of the country to contribute ideas to the vision of Viksit Bharat @2047. The workshops will be a key step towards initiating the process of engaging youth to share their ideas and suggestions for Viksit Bharat @2047.

Viksit Bharat @2047 is the vision to make India a developed nation by 2047, the 100th year of independence. The vision encompasses various aspects of development, including economic growth, social progress, environmental sustainability, and good governance.

Vibrant Gujarat Summit and Development of the State: Since 2003 to 2024

Dr. Sejal B. Patel

Adhyapak Sahayak of Economics

Anand Commerce College, Anand

Introduction

Vibrant Gujarat Summit was conceptualized in 2003 to re-establish Gujarat as a preferred investment destination within India. The Summit presently serves as a forum for discussing agenda items related to global socioeconomic growth, as well as a means of facilitating information exchange and creating fruitful collaborations. Prime Minister Narendra Modi opened the ninth Vibrant Gujarat Summit, which had as its theme "Shaping A New India." It included a platform for discussion on national, state, and global agendas, with a particular emphasis on all-around economic development for a "New India."

There is no specific reason behind the success of Brand Gujarat. Its success includes key factors like Idea, Imagination and Implementation. This was a concept about which very few people had heard even in India, but the success of Vibrant Gujarat reached many states of the country along with Gujarat. When Vibrant Gujarat was started in 2003, very few participants and delegates participated in it. With time, the scope of this conference increased so much that today more than 40 thousand participants from more than 135 countries participated in it. In the last 20 years, this summit has given a platform to new ideas. It has created new gateways for investment and returns.

The Vibrant Gujarat summit has helped development reach every section of society in the state. Our PM's dream of projecting Gujarat on a global map for job creation, industrial development and investments has become 100 per cent successful. We are celebrating it as a 'summit of success'. This 'summit of success' is not just a name, but it is a synonym for the all-round development of the state. Along with economic growth, Vibrant Gujarat has helped vikas percolate to every section and segment of society.

Target to Create a State with \$3.5 Trillion GDP

One of the ambitious goals set for developed Gujarat by 2047 is to create a state with a GDP of 3.5 trillion US dollars. Along with this, the target of increasing per capita annual income from US \$ 38,000 to US \$ 40,000 and achieving net zero emissions by 2047 is included.

Vibrant Gujarat Benefited for the Development of the State

The Vibrant Gujarat Global Investors Summit (VGGIS), which has played an important role in making Gujarat a developed state, is completing 20 years. The summit, which is held every other year, signs MoUs worth crores of rupees and is claimed to provide employment to lakhs of people. As VGGIS has emerged as an example of Gujarat's development model during its two-decade journey, it has given a strong hold to the government of Gujarat. This year, the 10th edition of Vibrant Gujarat was held at the Mahatma Mandir Convention Center in Gandhinagar from 10th to 12th January, 2024.

The government proudly announced an investment estimate of 45 lakh crores through 98540 MoUs including 57241 MoUs of 18.87 lakh crores and a record 41266 MoUs of 26.33 lakh crores at this summit. Sectors that have signed MoUs for investment in Gujarat include Power, Oil, Gas, Chemicals, Petrochem, Engineering, Auto, Urban Development, Financial Services, Information Tech, Biotech, Ports and Port Leads, Minerals, Textiles and Textiles, Road and Rail Projects, , Tourism, Civil Aviation, Health Care and Pharma, Forest and Environment, Agro and Food Processing, Industrial Logistics Crops, Mini Estates, Water Supply, Animal Husbandry, Fisheries, Cooperation, Education, Skill Development, Rural Development and Rural Housing, Infrastructure, Sports, youth culture, tribal development, MSME are mainly.

Other statistics of the three-day summit are also interesting. 35 countries joined the summit as partner countries. 131943 people had registered. 3590 international delegations were present. 2862 business to business and 1368 business to government meetings were held. The number of MoUs and capital investment announced at this summit was far greater than any previous summit. More than 50 grand events were organized in this summit which can be called as India's largest business summit. Countries that joined as partners are Australia, Bangladesh, Botswana, Czech Republic, Democratic Republic of the Congo, Egypt, Estonia, Finland, Germany, Ghana, Indonesia, Japan, Kenya, Kingdom of Saudi Arabia, Malaysia, Malta, Morocco, Mozambique, Nepal, Netherlands, Norway, Poland, Republic of Korea, Russia, Rwanda, Singapore, Tanzania, Thailand, Timor Leste, UAE, UK, Uganda, Ukraine and Vietnam. When many leaders of the country and abroad are going to come to such a grand summit, the security system should also be so tight. The government had arranged an unprecedented security system for this, in which a convoy of 7000 policemen including ADGP, IGP, SP had been deployed. Not only that, police officers, employees and workers including

100 commandos, 21 front squad, 8 QRT teams, 15 BDDS were present on duty. Anamorphic projection facility was used in the convention hall for the first time at the summit.

Every two years Yojana VGGIS has signed 1,04,872 MoUs from 2003 to 2019. Out of which 70,742 projects have been completed as of November 2021, while 3,661 are at the commission stage. That is, according to the government statistics, 67.45% of the projects have already started. According to government statistics, between 2003 and 2011, MoUs were signed for a total of 17,705 projects. Out of which 1,907 projects were completed and 1,710 projects were in process as on November 2011. According to this figure, the percentage of completed projects at that time was 10.77 percent while the percentage of projects that were in process was about 9.68 percent. However, the state government never released the details of investment amount and number of projects thereafter.

The small and micro industries sector of the state also believes that they have benefited from VGGIS. MSMEs are well-advantaged when MNCs come into the market and need a lot of small items, machinery etc. Like Maruti or Tata, many new opportunities have arisen for the ancillary sector of automobiles.

Gujarat's Two Decades of Momentum and Progress

Today, the difference between pre-2002 Gujarat and today's Gujarat is striking. Gujarat is the same, but the directions have changed. Businessmen from all over the world come to the same Ahmedabad of Gujarat and say that Gujarat has the best environment for business and industry. Today's Gujarat has an atmosphere of development. Progress in every field and happiness, prosperity and security in public life. The industry is buoyant due to the political stability and proactive administration. In the last ten Global Investors Summits, the state governments of Gujarat have continued to advance the visionary Global Investors Summit of the then Chief Minister and today's Prime Minister of India, Narendra Modi, with the same diligence, the same courage and the same passion, which Gujarat has continuously got amazing and positive results. It would not be inappropriate to say that this economic revolution has played a central role in the social, economic and cultural transformation of Gujarat during the last two decades.

India's Development via Gujarat

The path of India's development is passing through Gujarat and this is also the belief of the people of the country. India is the fifth largest economy in the world today. If the resolve to take it to the top three in the coming years is to be realized, then it is desirable that this type of summit held in Gujarat should be held regularly in other states and the development process

should be accelerated in other states as well. Vibrant Summit is not only investors, but young entrepreneurs, creators and young It is a powerful medium to fulfil consumers' dreams. Indeed, Gujarat is the engine of India's growth.

Gujaratis means traders. Such is a universal recognition and it is largely true. Gujarat's economy is known as the 'Growth Engine of India' with its strong economic base. Gujarat will continue to play a vital role in realizing India's ambition to achieve the target of USD five trillion GDP by 2026-27. Gujarat has set a target to increase its share of India's GDP from 8.36 per cent in 2020-21 to about 10 per cent by 2026-27. During October-2019 to September-2022, Gujarat contributed 18.0 percent to FDI at Rs. 228833 crores (US \$ 30660 million) has attracted foreign direct capital. According to the results of the Annual Survey of Industries (ASI) 2019-20, Gujarat ranks first in the country with a share of 18.2 per cent, 20.6 per cent and 15.7 per cent in gross output, fixed capital and net value addition (NVA) respectively. Gujarat's contribution to the manufacturing sector in the national manufacturing GDP 2020-21 is the highest at 18.74 percent. The total GST collection of Gujarat state for the year 2021-22 is Rs.90892 crores, while in the year 2022-23 (April-2022-November-2022) it is Rs.71243 crores. The four letter word Gujarat has become synonymous with development today.

As a result of events like the Vibrant Gujarat Investors Summit, Gujarat today has become the first choice destination for global investors. As a result of the tireless efforts of the visionary then Chief Minister Narendra Modi, Gujarat has become a paradise for entrepreneurs. The main focus of Gujarat government is inclusive development. Innovation, sustainability, youth and skill development and knowledge sharing have been identified as key areas for development. Start ups and innovation play a key role in economic growth. Besides creating jobs, they focus on smarter, next-gen solutions that drive economic dynamism by driving innovation and boosting competition. Gujarat has gained a significant place in the national start-up eco system due to its inherent strength of widespread entrepreneurship. The incentives given to startups under the Gujarat Industrial Policy 2015 have helped build a strong network of nodal institutions and some startups have expanded their operations/products nationally and internationally. A common question is that, according to which schemes are the youth getting assistance? So the direct answer is, there is a scheme to support startups of the Department of Industries and Mines and the Student Startup and Innovation Policy (SSIP – 2.0) of the Department of Education.

Coming to the key features of the startup scheme under the Industrial Policy 2020, seed support of up to INR 30 lakh is provided per startup. For social sector startups, additional seed support of INR 10 lakh is also provided to startups with social impact. As subsistence

allowance, INR 20,000 per month for one year and INR 25,000 per month in case of women led start-ups/grassroots start-ups is provided. A maximum assistance of INR 3 lakh is provided to participate in the Acceleration program. Apart from this, assistance of up to INR 1 lakh per startup is provided for training among other incentives. An approved nodal organization gets assistance of INR 1 lakh per startup as part of mentoring of startups. 9100+ startups from Gujarat have been recognized by DPIIT (Department for Promotion of Industries and Internal Trade) of Government of India. Support for women entrepreneurs, grassroots startups and non-conventional energy, climate change startups is worth understanding. Special support is given to women-led startups as part of the scheme to support startups. Grassroots Incubation Centers like GIAN, IRMA, Srishti Innovations, Anand Agriculture University, Strinovation etc. have been recognized by the government to boost women entrepreneurship and grassroots innovation in the state. Center for Entrepreneurship Development: Gujarat started a Center for Entrepreneurship Development (CED) network across the state in 1979. Established "Entrepreneurship Development Institute" in 1983. Government Backed Venture Fund Gujarat Venture Finance Ltd. was established in 1990 with the support of the Government of Gujarat and the World Bank. A dedicated Incubation Center has been established in 2002 at IIM - Ahmedabad. Government scheme to support startups: In January 2015, the Department of Industries and Mines has launched a scheme to support startups.

Scheme to Support Students' Ideas

In January 2017, the Education Department launched a one-of-a-kind scheme to promote entrepreneurship in Gujarat-based institutes and universities. This approach of Gujarat has been recognized at national/international awards level. The Gujarat government has been at the forefront of working towards the development of the startup ecosystem. Owing to the state's inherent strength of broad entrepreneurial spirit and stakeholder support, it has achieved a prominent position in the nation by being recognized by the Government of India as the "Best Performer" in the state's startup rankings in 2018, 2019 and 2021. The state received the prestigious "Prime Minister's Award" in 2017 for the successful implementation of the Startup India Plan. For Excellence in Public Administration" has also won.

Gujarat today has 51 nodal organizations registered with the Industries Department. In addition, more than 300 mentors are registered on the portal to assist startups. Total assistance of ₹43 crores has been disbursed to 390 startups under this scheme. A total of more than 125 patents have been filed by the assisted startups. An online portal has been launched for this. The state has a dedicated Startup Gujarat portal (www.startup.gujarat.gov.in) which provides

information to startups about the startup ecosystem of Gujarat. International Center for Entrepreneurship and Technology (iCreate): Established as an autonomous center of excellence, this center is spread over a 40-acre campus. iCreate "Startup Nation" has evolved as a "bridge" between the entrepreneurial ecosystem of Israel and India. International Automotive Center of Excellence (iACE): This center is a joint venture of Government of Gujarat and Maruti Suzuki India Limited. The center is a world-class institute that caters to the training, development and innovation needs of the automobile ecosystem. Gujarat Student Startup and Innovation Hub (i-Hub): The i-Hub is a vibrant incubation setup established by the Education Department, Government of Gujarat under SSIP. Gujarat Venture Finance Limited (GVFL); It is one of the oldest venture funds in the country. Established in 1990 at the initiative of the Government of Gujarat and the World Bank, GVFL has supported 94 enterprises working on advanced technologies and encouraged entrepreneurs with new ideas.

Vibrant Gujarat Summit: A Review since 2003 to 2024

In vibrant summit, along with big industries, the same emphasis has been laid on small and medium enterprises. This review is done keeping in mind the following points:

- Two Decades of Vibrant Summit
- Gujarat is becoming a global identity
- How much investment and employment increased?

Vibrant Summit started with the aim of changing the political, economic and social mood of Gujarat. This summit which started with the purpose of increasing investment in Gujarat, has reached the Gateway to the Future by 2024. Gujarat has now become the gateway to the future of people. The production of 60 percent of the world's antivirals in Jambusar or the factory in Vadodara to become a heavy logistic part. Gujarat has shown a different kind of vibrancy in every sector. While this time's Vibrant Summit is based on the theme Gateway to the Future, the same emphasis has been laid on small and medium enterprises along with large enterprises. The government claims that 1.4 lakh MoUs and \$55 billion worth of foreign investment have been signed in the last nine summits and even before the tenth summit, MoUs worth 7.17 lakh crores have been signed. What is the overall fertility of Vibrant Summit? How did this summit change the economic picture of Gujarat? Whether MNCs are increasingly attracted to our state, to what extent people are experiencing employment and the accompanying social change.

Gujarat has Undergone Many Changes in Two Decades

Two decades of Vibrant Summit have been completed in the state, two decades have seen many changes in Gujarat. There have been many changes in the socio-economic sector of Gujarat. There has been an increase in investment-employment opportunities in the state.

MoUs at Vibrant Summit

As many as 1.4 lakh MoUs have been signed in the 9 summits so far 9 Summit's MoU claims to have brought in \$55 billion in foreign investment.

Vibrant Gujarat Summit: 20 Years of Journey

2003: To establish that Gujarat is suitable for investment

2005: More efforts to make Gujarat a hub for investment

2007: Organized on the theme that Gujarat is best for investment

2009: Aim to attract more investment from outside

2011: The theme of making Gujarat the growth engine of the country

2013: Gujarat was promoted as a global business hub

2015: A theme that Gujarat becomes the spring board of global ambition

2017: Gujarat was promoted as India's gateway to the world

2019: Summit on the theme of New India taking shape

2024: Summit on the theme Get to the Future

Development of Investment

Ahead of the 10th Vibrant Summit, several investments took place in the state 58 MoUs worth Rs 7.17 lakh crore were signed before the summit.

Sectoral Investment

Electric vehicles, Agro and Food Processing, Automobile, Biotechnology, Cement, Petrochemicals, chemicals, ports, Education, Engineering, Health and Pharmaceutical, Industrial Park, logistic, Oil and Gas, packaging, Plastic, Power, Green hydrogen, Renewable Energy, textile, Tourism, Apparels, Civil Aviation, Urban development etc.

Sector-wise Job Created – As per Government Claim

Name of the Sector	No. Employment Created
Port	10100
Power	5500
Mineral Based Project	2000
Engineering, Auto Industries	8150
Industrial Park, Textile, Petrochemical	34650
Education	8200
Agro-food processing	1290

Industries will Started in Some Areas of the State

Between 2025 to 2030 new industries will started in Amreli, Valsad, Hazira, Devbhoomi Dwarka, Jamnagar, Kutch, Salaya, Morbi, Jamnagar, Dholka, Rajkot, Surendranagar, Vadodara, Ahmedabad and Mehsana.

Development of MSME Sector of Gujarat

The Ministry of MSME participated in a big way at the Vibrant Gujarat Global Summit 2019 with a dedicated MSME Pavilion in Hall No. 14A to highlight the vibrancy of the Indian MSME sector. "MSME-Live," a hexagon-shaped live lounge was established to display all of the MSME pavilion's events in real time. The MSME pavilion's theme for Vibrant Gujarat 2019 was "Charkha Se Chandrayaan Tak." It featured both the cutting-edge technology of the Mangalyaan and Chandrayaan MSME Technology Center, which has made India one of the few countries to do so, and the humble Charkha from KVIC, which inspires pride and joy for its deep symbolic importance in India's freedom struggle. In summary, four LED touchscreen displays at the MSME pavilion displayed IT projects such as Sambandh, Samadhan, PMEGP, and MSME B2B worldwide Mart. Modern 3D printers from NSIC were on display along with sensors, supervisory control, data collection, CNC simulation, augmented reality, and virtual reality applications for smart homes and smart cities. Coir Board made a contribution by presenting Power Loon, their most recent invention for producing coir Geo Textiles. The MSME sector benefits from the Ministry's numerous projects and accomplishments in the areas of innovation and technology advancement as demonstrated by the MSME theme pavilion.

Gujarat's MSME Synopsis

According to the ISED Small Enterprise Observatory, Gujarat has the highest integrated overall performance of MSMEs nationally (As per Gujarat MSME Report 2013). In terms of the overall number of entrepreneurs' memorandums filed with MSME throughout India in

2013–14, Gujarat ranked second with a share of nearly 16.2%. Gujarat got 193% more MSME entrepreneur memorandums in 2013–14 than it did in 2009–10, from over 20,000 to over 58,600. The principal Multi-Product MSMEs clusters in the state include Ahmedabad, Surat, Rajkot, Vadodara, Bharuch, Jamnagar, Bhavnagar and Valsad.

MSME Development Strategies

During the two days of Vibrant Gujarat 2019, close to 21,000 Memorandum of Understandings (MoUs) were signed in the Micro, Small, and Medium (MSME) sectors. The Taiwan External Trade Development Council (TAITRA) and the GESIA IT Association, the Taiwan Computer Association and the Federation of IT Associations of Gujarat (FITAG), the Commonwealth Enterprise and Investment Council and the state government's Department of Industries and Mines, and the Gujarat Chamber of Commerce and Industry (GCCCI), Indian Institute of Chemical Tech (IICT), and the Gujarat Pollution Control Board (GPCB) are among the notable Memorandums of Understanding that have been signed.

Approximately 1,000 business-to-business (B2B) meetings took place over the course of the three days in 2019, compared to just 350 in 2018. Additionally, enterprises and government organizations dealing with GIDC, environment, port, renewable energy, and other related topics held almost 600 meetings. 6,800 crore rupees MoUs in the gas and oil industry: 16 Memorandums of Understanding were inked at VGS, offering an investment of Rs 6,800 crore in the oil and gas sector. According to officials, Adani Gas inked an agreement worth Rs. 1,500 crores to grow its gas operations. Vedanta secured an agreement to invest Rs. 1,100 crores for projects including exploration.

Changing Business Environments

The Gujarat government's Vibrant Gujarat program includes a built-in system to encourage scientific advocacy within the government. The difficulties to SME competitiveness have increased in light of the swift changes in the global economy, to which Gujarat and India are becoming more integrated. But a competitive environment itself is a requirement for increased competitiveness. These prerequisites are mostly provided by the institutional and legal framework that exists throughout Gujarat and the nation.

Conclusion

Vibrant Gujarat Summit has been held on a smaller scale in the year 2003 and regularly every two years thereafter at the Mahatma Mandir after the year 2005. The business environment in the state gradually became favourable, investments came in, industries developed, leading companies from home and abroad set up their units in Gujarat, employment

increased, businessmen's confidence increased and an environment of development was created to such an extent that Gujarat's development model was admired throughout the country. Today, after 20 years of tireless efforts, not only Gujarat, the whole of India and the world have realized the role of the Vibrant Gujarat Global Investors Summit in the unique development of Gujarat. Seeing the example of Gujarat, other states of India have also started organizing such investor summits to boost economic activities in their states. Is

A lot of other States in the nation suffer from the limitations of narrow departmentalism, a problem that this integrated strategy helps the state overcome. Even while the government's targeted efforts are appreciated, Gujarat's MSME growth is more of a byproduct of general growth. However, institutional and legislative reforms are essential to enabling the MSME sector to more meaningfully benefit from such expansion. For example, it is essential that the MSME sector have a Competition Law and a dedicated Fund for their growth. However, the State's own efforts will not be sufficient to realize these. This brings us to the area of action and advocacy working hand in hand in a federal system.

References

- Govt. of Gujarat, (2023), “Vibrant Gujarat 2024 – Gateway in the Future”, Gujarat, A Monthly Journal, Year 63, Ank 20, Date: 16-10-2023, Government of Gujarat, Jivraj Mehta Bhavan, Gandhinagar.
- Govt. of Gujarat, (2024), “Vibrant Gujarat 2024 – Gateway in the Future”, Gujarat, A Monthly Journal, Year 64, Ank 1, Date: 01-01-2024, Government of Gujarat, Jivraj Mehta Bhavan, Gandhinagar.
- Govt. of Gujarat, (2016), “Vikas Karyakram: 2016-17 Vihangaavlokan”, Samanya Vahivat Vibhaag, Ayojan Vibhaag, Sachivalay, Gandhinagar.
- Govt. of India, (2019), “MSME Insider”, Report of Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises, Vol.VI, Vibrant Gujarat Issue, Govt. of India,

Websites

- <https://indianexpress.com>
- <https://newindiasamachar.pib.gov.in>
- <https://msme.gov.in>
- <https://www.bbc.com>
- <https://www.vtvgujarati.com>
- <https://gujarati.abplive.com>
- <https://www.akilanews.com>

Viksit Bharat Vision-2047

Dr. Laxmiben N. Thakor

Visiting Lecturer (M. A., Ph.D.)

Department of Psychology

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi

Prof. Madhuben S. Thakor

Associate Professor (D.P.Ed., M.P.Ed.)

Physical Education

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi

ABSTRACT

India's youth, pivotal in shaping the nation's future, are crucial players in the transformative journey towards Viksit Bharat (developed India), which necessitates a unified platform for rural, urban, and urban youth. Mera Yuva Bharat aims to bridge this gap, using technology to engage present-day youth. Through a physical ecosystem, MY Bharat empowers young individuals to become "Yuva Setu" between the Government and the citizens to foster community transformation. MY Bharat presents the youth with Experiential Learning Opportunities, Volunteering Opportunities for Events, Mentorship, Community Engagement, Personalized Learning and more.

The establishment of Mera Yuva Bharat paves way for Leadership Development in youth, Better alignment between youth aspirations and community needs, Enhanced efficiency through Convergence of existing programs, Creation of a centralized youth database, Improved two-way communication to connect youth with government initiatives, and Seamless accessibility through a physical ecosystem.

Smart Cities Mission

National Smart Cities Mission is an urban renewal and retrofitting program by the Government of India with the mission to develop smart cities across the country, making them citizen friendly and sustainable. The Union Ministry of Urban Development is responsible for implementing the mission in collaboration with the state governments of the respective cities. The mission was planned to include 100 cities, with the deadline for completion of the projects set between 2019 and 2023. As of September 2023, 6188 out of total 7960 tendered projects have been completed, utilizing 113,721 crores out of total tendered amount of 171,432 crores.

Heritage City Development and Augmentation Yojana

National Heritage City Development and Augmentation Yojana (HRIDAY) was launched on 21 January 2015 with the aim of bringing together urban planning, economic growth and heritage conservation in an inclusive manner to preserve the heritage character of each Heritage City.

The Scheme shall support development of core heritage infrastructure projects including revitalization of linked urban infrastructure for heritage assets such as monuments, Ghats, temples etc. along with reviving certain intangible assets. These initiatives shall include development of sanitation facilities, roads, public transportation & parking, citizen services, information kiosks etc.

OBJECTIVES

The objectives of the scheme are:

- Planning, development and implementation of heritage-sensitive infrastructure
- Service Delivery and infrastructure provisioning in the core areas of the historic city
- Preserve and revitalize heritage wherein tourists can connect directly with city's unique character
- Develop and document a heritage asset inventory of cities – natural, cultural, living and built heritage as a basis for urban planning, growth, service provision and delivery
- Implementation and enhancement of basic services delivery with focus on sanitation services like public conveniences, toilets, water taps, street lights, with use of latest technologies in improving tourist facilities/amenities.
- Local capacity enhancement for inclusive heritage-based industry

Atal Mission for Rejuvenation and Urban Transformation

Atal Mission for Rejuvenation and Urban Transformation (AMRUT) is a development mission launched by Prime Minister of India Narendra Modi in June 2015 with the focus to establish infrastructure that could ensure adequate robust sewage networks and water supply for urban transformation by implementing urban revival projects. Rajasthan was the first state in the country to submit State Annual Action Plan under Atal Mission for Rejuvenation and Urban Transformation (AMRUT). The scheme Housing for All by 2022 and Atal Mission for Rejuvenation and Urban Transformation (AMRUT) were launched on the same day. The scheme is dependent with public-private partnership (PPP) model. If required, various other schemes like Swachh Bharat Mission, Housing for All 2022, along with the local

state schemes like that related to water supply and sewerage and other infrastructure related schemes can be linked to AMRUT.

The purpose of Atal Mission for Rejuvenation and Urban Transformation (AMRUT) is to (i) ensure that every household has access to a tap with assured supply of water and a sewerage connection; (ii) increase the amenity value of cities by developing greenery and well maintained open spaces (e.g. parks); and (iii) reduce pollution by switching to public transport or constructing facilities for non-motorized transport (e.g. Walking and cycling).

URBAN RAIL TRANSIT IN INDIA

Urban rail transit in India plays an important role in intercity transportation in the major cities which are highly populated. It consists of rapid transit, suburban rail, monorail, and tram systems. According to a report published in 2021, a total of 2.63 billion people traveled annually in metro systems across India's sixteen major cities, placing the country as one of the busiest urban rapid transit hubs in the world in terms of commuters. The combined length of 895 kilometers (556 miles) of metro systems in India makes it the third longest in operation in the world.

The Ministry of Urban Development's Urban Transport wing is the nodal division for coordination, appraisal, and approval of Urban Transport matters including Metro Rail Projects at the central level. All the interventions in urban transport by the Ministry of Urban Development are carried out as per the provisions of the National Urban Transport Policy, 2006.

Indian cities have various types of urban transit systems operational, under construction and planned. These systems are being implemented based on the population of a city, financial feasibility and demand.

There are currently 16 operational rapid transit (Officially and popularly known as 'Metro') systems in sixteen cities across India, with Delhi Metro being the largest. As of November 2023, India has 895 kilometers (556 miles) of operational metro lines and 16 systems. India's metro network is the third longest in the world, behind China and USA. A further 568.15 km of lines are under construction.

Apart from the Kolkata Metro (which has its own zone under Indian Railways), these rapid transit metro lines are not operated by Indian Railways, but a separate set of local authorities. In addition to their metro systems, the cities of Chennai and Hyderabad have mass transit systems operated by the Indian Railways, known as the Chennai MRTS and the

Hyderabad MMTS, respectively. The first rapid transit system in India is the Kolkata Metro, which started operations in 1984. The Delhi Metro has the largest network in the entire country.

SWACHH BHARAT MISSION

Swachh Bharat Mission, Swachh Bharat Abhiyan, or Clean India Mission is a country-wide campaign initiated by the Government of India on 2 October 2014 to eliminate open defecation and improve solid waste management and to create Open Defecation Free (ODF) villages. The program also aims to increase awareness of menstrual health management. It is a restructured version of the **Nirmal Bharat Abhiyan** which was launched by the Congress in 2009 that failed to achieve its intended targets due to rampant corruption and indecisive leadership.

Phase 1 of the Swachh Bharat Mission lasted till 2 October 2019, and Phase 2 is being implemented between 2020–21 and 2024–25 to help cement the work of Phase 1.

Initiated by the Government of India, the mission aimed to achieve an "open-defecation free" (ODF) India by 2 October 2019, the 150th anniversary of the birth of Mahatma Gandhi through construction of toilets. An estimated 90 million toilets were built in the period. The objectives of the first phase of the mission also included eradication of manual scavenging, generating awareness and bringing about a behaviour change regarding sanitation practices, and augmentation of capacity at the local level.

The second phase of the mission aims to sustain the open defecation-free status and improve the management of solid and liquid waste, while also working to improve the lives of sanitation workers. The mission is aimed at progressing towards target 6.2 of the Sustainable Development Goals Number 6 established by the United Nations in 2015. By achieving the lowest open defecation-free status in 2019, India achieved its Sustainable Development Goal (SDG) 6.2 health target in record time, eleven years ahead of the UN SDG target of 31 December 2030.

The campaign's official name is in Hindi. In English, it translates to "Clean India Mission". The campaign was officially launched on 2 October 2014 at Rajghat, New Delhi by PM Narendra Modi. It is India's largest cleanliness mission to date with three million government employees, students and citizens from all parts of India participating in 4,043 cities, towns, and rural communities.

PREVIOUS SANITATION CAMPAIGNS

Since India's independence in 1947, there have been three rural sanitation intervention attempts before the Swachh Bharat Mission: the Central Rural Sanitation Programme, the Total

Sanitation Campaign, and the Nirmal Bharat Abhiyan. The first formal sanitation programme was first launched in 1954 as an extension of the First Five Year Plan of the Government of India. In 1982, National sanitation coverage was just 2%. This was followed by the launch of the Central Rural Sanitation Programme (CRSP) in 1986. These were directed towards the construction of toilets; no behavioral change campaign was carried out, and this supply-based approach did not result in broader social transformation. The CRSP aimed to improve the quality of life for rural people and emphasized helping rural women with privacy and dignity. Sanitation increased marginally by 9%. These were construction-led and achieved very little. The Total Sanitation Campaign (TSC) was started in 1999. The TSC focused on increasing awareness around rural sanitation and informed rural populations about sanitation options specific to their living conditions. The Nirmal Bharat Abhiyan (extension of TSC) was enacted in 2009 to generate demand for sanitation, linked to subsidy payments for the construction of toilets by families living below the poverty line. The program focused on community-led strategies and helped households, village schools, and community centers. TSC and Nirmal Bharat Yojana used the Panchayati Raj institutions for social mobilization.

REFERENCES

- Khanna, Pretika (9 December 2015). "Nirmal Bharat Abhiyan failed to achieve its desired targets: CAG". mint.
- "Swachh Bharat Mission Phase II guidelines released". downtoearth.org.in. Retrieved 30 August 2020.
- "An Indian village's fight to take the 'poo to the loo'". AFP. 2 October 2018. Archived from the original on 3 October 2018.
- "Swachh Bharat Mission(G)- MIS". sbm.gov.in. Retrieved 13 October 2021.
- GoI (2020). Swachh Bharat Mission (Grameen) Phase 2: Operational guidelines. Department of Drinking Water and Sanitation, Ministry of Jalshakti.
- "Satyagraha to Swachhagrah: Narendra Modi addresses rally in Champaran". Business Standard. 10 April 2018. Archived from the original on 12 April 2018.
- "Swachh Bharat Mission - Gramin, Department of Drinking Water and Sanitation". swachhbharatmission.gov.in.
- "Swachh Bharat campaign should become mass movement: Narendra Modi". The Economic Times. Retrieved 2 October 2014.
- "PM reviews preparations for launch of Mission Swachh Bharat". Retrieved 7 October 2014.
- "Swachh Bharat: PM Narendra Modi launches 'Clean India' mission". Zee News. 2 October 2014. Retrieved 2 October 2014.
- "The CLTS approach". Community-Led Total Sanitation. 11 November 2008. Retrieved 13 October 2021.

विकसित भारत : २०४७ (मेरे सपनों का भारत)

Dr. Kapil Navinchandra Doshi

Shri R. R. Lalan College, Bhuj-Kutchchh

Mo.9725327303

भूमिका :-

भारत शब्द का अर्थ जानने का प्रयास करे तो यह दो शब्द भा और रत से बना है, भा का अर्थ है ज्ञान या आलोक और रत का अर्थ है प्रवृत्त या लीन रहना अर्थात् जो सदीओ से ज्ञान की खोज करता रहा है एवं विश्व कोभी अपने ज्ञान का लोहा मनवाता आ रहा है ।

हजारो सालो से हम भारत को विभिन्न रूपोमे देखते आ रहे हैं । पाँच से सात हजार वर्ष पूर्व हड़प्पा कालीन संस्कृति तटपश्चात राम एंवम कृष्ण के जीवन का युग एकसे भाद वैदिक एवं उत्तर-वैदिक यूग ओर भारतकी ऋषि परम्परा का काल खंड उसके बाद बुद्ध ओर महावीर का समय काल, ओर विभिन्न राज वंशोका शासन प्रशासन उसके बाद मुगलो ओर एंग्रेजों का शासन इस तरह विभिन्न युगीन परीस्थितिसे पार होकर आज एक नया भारत द्रष्टि गोचर होता है । जो स्वतंत्रता, समता ओर बंधुत्व जैसे मूल्यों को अपनाकर लोक तांत्रिक भारत बना है । किन्तु वर्तमान परिपेक्ष मे वैश्विकरणकी इस स्पर्धामे भारत कुछ बिन्दुओ पर पिछड़ा लगने लगता है । इसी लिए वैश्विक स्तर पर भारतको विकसित राष्ट्रका पूर्ण सन्मान प्राप्त नहीं होता जो स्थान अमरीका, इंग्लैंड, फ्रांस, रशिया, जर्मनी, जापान, केनेडा, चाइना जेसे राष्ट्रोको मिलता है वह स्थान भारत को भी मिले ऐसे विचार इस प्रस्तुत लेख मे व्यक्त किए गए हैं ।

विकसित राष्ट्रकी संकल्पना :-

जो राष्ट्र अपने नागरिकों को गुणवतता युक्त बुनियादी सुख-सुविधाएँ जैसे शिक्षा, स्वास्थ्य, भोजन, आवास (रोटी, कपडा, मकान) जैसी सुविधाएँ सरलता पूर्वक उपलब्ध करावा शके । जिस राष्ट्रमे भौतिक सुविधाएँ सडक, परिवहन, कृषि व्यवस्था, पिय-जल एवं पर्यावरणीय स्थिरता जैसे लक्ष को हांसील कर लिया हो जिस राष्ट्रमे गरीबी, बेरोजगारी, भूख-मरी, अपराध जैसी समस्या न हो ओर राष्ट्र के लोगोमे परस्पर भाई-चारा हो, सांप्रदायिक, सदभाव हो जिस राष्ट्रमे अमीर-गरीब, जाती-पाती, उच-नीच एवं पुरुष-स्त्री की असमानता या भेदभाव न हो । जो राष्ट्र वैश्विक आपातकालीन परीस्थितिओ मे अपने नागरिकों की समस्याओ को हल करने मे सक्षम हो जिस राष्ट्रने सामाजिक आर्थिक एवं सांस्कृतिक विकासके उच्च लक्षो को हांसील किया हो ऐसे राष्ट्र को हम विकसित राष्ट्रकी संज्ञा दे सकते हैं ।

विकसित भारत : २०४७ (मेरे सपनों का भारत)

विकसित भारत 2047 भारत का वह साहसिक विजन है जिसमें वह अपनी स्वतंत्रता की 100वीं वर्षगांठ तक एक विकसित राष्ट्र बनने का लक्ष्य रखता है। यह महत्वाकांक्षी लक्ष्य केवल आर्थिक समृद्धि तक ही सीमित नहीं है, बल्कि सामाजिक प्रगति, पर्यावरणीय स्थिरता और सुदृढ़ शासन को भी समाहित करता है। इस दृष्टिकोण को प्राप्त करने के लिए एक बहुआयामी दृष्टिकोण की आवश्यकता है जो विभिन्न क्षेत्रों में चुनौतियों का सामना करे और अवसरों का लाभ उठाए।

आर्थिक इंजन:

भारत का आर्थिक विकास विकसित भारत का आधार है। 2047 तक 30 ट्रिलियन अमरीकी डालर की अर्थव्यवस्था प्राप्त करने के लिए 8% प्रति वर्ष की विकासदर की वृद्धि आवश्यक है। इसके लिए महत्वपूर्ण क्षेत्रों में आर्थिक निवेश की आवश्यकता है:

- **इन्फ्रास्ट्रक्चर:** सड़कों, रेलवे, हवाई अड्डों और बिजली संयंत्रों का एक मजबूत नेटवर्क बनाना कनेक्टिविटी में सुधार करेगा, लॉजिस्टिक लागत को कम करेगा और आर्थिक गतिविधि को बढ़ावा देगा।
- **निर्माण:** भारत को एक विनिर्माण शक्ति में बदलने के लिए आईटी, जैव प्रौद्योगिकी, स्वच्छ ऊर्जा और उन्नत विनिर्माण जैसे उच्च विकास वाले क्षेत्रों को बढ़ावा देने की आवश्यकता है। सरकारी नीतियों और प्रोत्साहनों से इन क्षेत्रों में निवेश आकर्षित हो सकता है और नवाचार को पोषित किया जा सकता है।
- **कौशल विकास:** एक ज्ञान आधारित अर्थव्यवस्था के लिए एक कुशल कार्यबल महत्वपूर्ण है। स्किल इंडिया और अटल इनोवेशन मिशन जैसे कार्यक्रम कौशल अंतर को कम कर सकते हैं और नवोदित उद्योगों के लिए प्रतिभा पूल तैयार कर सकते हैं।

सामाजिक उत्थान:

सतत विकास सभी के लिए समान प्रगति की मांग करता है। हालांकि भारत ने गरीबी कम करने, साक्षरता और लैंगिक समानता में प्रगति की है, लेकिन लगातार चुनौतियां बनी हुई हैं:

- **स्वास्थ्य सेवा:** ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों में सभी के लिए गुणवत्तापूर्ण स्वास्थ्य सेवा तक पहुंच का विस्तार करना महत्वपूर्ण है। आयुष्मान भारत योजना जैसी पहल और प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा के बुनियादी ढांचे को मजबूत करना आवश्यक कदम हैं।

- **शिक्षा:** गुणवत्तापूर्ण शिक्षा, सभी के लिए सुलभ, सामाजिक गतिशीलता का आधार है। एनईपी 2020 में वादा है, लेकिन हाशिए के समुदायों के लिए सुगमता और व्यावसायिक प्रशिक्षण के बारे में चिंताओं को सावधानी से संबोधित करने की आवश्यकता है।
- **समावेशी विकास:** महिलाओं, अल्पसंख्यकों और ग्रामीण समुदायों जैसे कमजोर समूहों को लक्षित हस्तक्षेप की आवश्यकता है। नीतियों को सामाजिक और आर्थिक असमानताओं को कम करने और इन समुदायों को सशक्त बनाने का लक्ष्य रखना चाहिए।

पर्यावरणीय अनिवार्य:

भारत के विकास की यात्रा को पर्यावरणीय स्थिरता के साथ सामंजस्य स्थापित करना होगा। जलवायु कार्रवाई की तात्कालिकता निर्णायक कदम उठाने की मांग करती है:

- **नवीकरणीय ऊर्जा:** एक नवीकरणीय ऊर्जा संचालित अर्थव्यवस्था की ओर संक्रमण महत्वपूर्ण है। सौर, पवन और अन्य नवीकरणीय स्रोतों का विस्तार करते हुए ग्रिड एकीकरण और भंडारण चुनौतियों का समाधान करना आवश्यक है।
- **हस्तांतरित अर्थव्यवस्था:** अपशिष्ट को कम करने और संसाधन दक्षता को अधिकतम करने वाला एक हस्तांतरित अर्थव्यवस्था मॉडल अपनाने से टिकाऊ प्रथाओं को बढ़ावा दिया जा सकता है और पर्यावरणीय प्रभाव को कम किया जा सकता है। स्वच्छ भारत अभियान जैसी पहलों को इस दृष्टिकोण के साथ जोड़ा जा सकता है।
- **जलवायु लचीलापन:** चरम मौसम की घटनाओं और बढ़ते समुद्र के स्तर जैसे जलवायु परिवर्तन के प्रभावों के खिलाफ लचीलापन बनाना महत्वपूर्ण है। तटीय बुनियादी ढांचे को मजबूत करना, समय पर चेतावनी प्रणाली और आपदा तैयारियों में निवेश आवश्यक हैं।

प्रगति के लिए शासन:

सुशासन भारत के विकास पथ को संचालित करने वाला अदृश्य हाथ है। मौजूदा प्रणालियों को मजबूत करना और अभिनव दृष्टिकोण अपनाना महत्वपूर्ण हैं:

- **डिजिटल शासन:** प्रौद्योगिकी का लाभ उठाकर पारदर्शिता, जवाबदेही और नागरिक जुड़ाव को बढ़ाया जा सकता है। ई-गवर्नेंस और आधार में अपार क्षमता है, लेकिन डेटा गोपनीयता और समावेशी होने से जुड़ी चिंताओं पर सावधानी से विचार करने की आवश्यकता है।
- **विकेंद्रीकरण:** शक्तिशाली पंचायती राज संस्थाओं के माध्यम से स्थानीय समुदायों को सशक्त बनाने से साजेदारी विकास को गति मिल सकती है और स्थानीय जरूरतों के प्रति प्रतिक्रिया सुनिश्चित की जा सकती है।

- **भ्रष्टाचार का मुकाबला:** भ्रष्टाचार का उन्मूलन करने के लिए मजबूत भ्रष्टाचार विरोधी एजेंसियों, प्रभावी व्हिसलब्लोइंग तंत्रों और सार्वजनिक अधिकारियों को जवाबदेह ठहराने के लिए मजबूत नागरिक समाज के जुड़ाव की आवश्यकता है।

युवाओं को जोड़ना:

भारत की युवा आबादी उसकी ताकत है। विकसित भारत @ 2047: आवाज़ युवा जैसे पहल उनके विचारों और ऊर्जा को राष्ट्र के भविष्य को आकार देने में प्रेरित कर सकती हैं। युवा उद्यमियों को सशक्त बनाना, नवाचार को बढ़ावा देना और कौशल विकास के अवसर प्रदान करना भारत के भविष्य को आकार देने में महत्वपूर्ण निवेश हैं।

चुनौतियां और अवसर:

विकसित भारत की राह बाधाओं से मुक्त नहीं है। बेरोजगारी, आय असमानता और सामाजिक अशांति महत्वपूर्ण चुनौतियां हैं। इन जोखिमों को कम करने के लिए मजबूत सामाजिक सुरक्षा जाल, समावेशी आर्थिक नीतियां और क्षेत्रीय असमानताओं को दूर करना महत्वपूर्ण है।

वैश्वीकरण अवसर और चुनौती दोनों प्रस्तुत करता है। भारत जलवायु परिवर्तन और गरीबी कम करने जैसे वैश्विक मुद्दों से निपटने और सर्वोत्तम प्रथाओं को साझा करने के लिए अपनी व्यापार साझेदारी और अंतर्राष्ट्रीय सहयोग का लाभ उठा सकता है। इस परस्पर जुड़े हुए विश्व में नेविगेट करने में अपनी सांस्कृतिक पहचान बनाए रखते हुए विकसित होते वैश्विक परिदृश्य के अनुकूल होना महत्वपूर्ण होगा।

निष्कर्ष:

विकसित भारत 2047 केवल एक ऊंची उम्मीद नहीं है, बल्कि कार्रवाई का एक आह्वान है। अपने जनसंख्या लाभांश का लाभ उठाकर, नवाचार को अपनाकर और एक स्थायी और समावेशी भविष्य का निर्माण करके, भारत इस अवसर पर उठ सकता है और 21वीं सदी में एक वैश्विक नेता बन सकता है। इस परिवर्तनकारी यात्रा के लिए सरकार, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज और हर एक व्यक्ति के सामूहिक प्रयास की आवश्यकता है। अटूट प्रतिबद्धता और सहयोगी कार्रवाई के साथ, विकसित भारत 2047 एक वास्तविकता बन सकता है, जो सभी भारतीयों के लिए समृद्धि, समानता और पर्यावरणीय चेतना के एक नए युग का सूत्रपात करेगा।

विकसित भारत 2047
Dr. Purvi H. Parmar
Assistant Professor in Economics,
Department of Economics
Kavi Shree Daad Government Arts and Commerce College
Paddhari, Rajkot, Gujarat

सार

विकसित भारत 2047 प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी का वर्ष 2047 तक भारत को एक विकसित देश बनाने का दृष्टिकोण है, जब भारत अपनी आजादी का 100वां वर्ष मनाएगा। इस दृष्टिकोण के अनुसार, भारत 30 ट्रिलियन डॉलर की अर्थव्यवस्था हासिल करेगा, प्रत्येक नागरिक को पक्का घर और पाइप से पानी उपलब्ध कराएगा, महिला किसानों को ड्रोन के साथ सशक्त बनाएगा, जन औषधि केंद्रों के माध्यम से सस्ती दवाओं की संख्या बढ़ाएगा और हरित और टिकाऊ विकास नीतियों को अपनाएगा। विकसित भारत 2047 का उद्देश्य औपनिवेशिक विरासत को दूर करना, भारत की भू-राजनीतिक स्थिति को मजबूत करना और अन्य देशों के साथ अपने राजनयिक संबंधों को बढ़ाना भी है। विकसित भारत 2047 सिर्फ एक नारा नहीं है, बल्कि एक संकल्प है, जो भारत के लोगों, खासकर युवाओं को प्रभावित करता है, जो अपने और अपने देश के लिए बेहतर भविष्य की आकांक्षा रखते हैं

परिचय

भारत अपने इतिहास में एक महत्वपूर्ण मोड़ पर है। 21वीं सदी भारत की सदी होगी, जैसे-जैसे देश अपनी क्षमताओं के प्रति आश्वस्त होकर भविष्य की ओर बढ़ रहा है। यह 5वां सबसे बड़ा है आज दुनिया में अर्थव्यवस्था है और 2027 तक दुनिया की तीसरी सबसे बड़ी अर्थव्यवस्था होगी सकल घरेलू उत्पाद (जीडीपी) 5 ट्रिलियन अमेरिकी डॉलर (आईएमएफ अनुमान) को पार कर गया। 2047 तक, भारत 30 अमेरिकी डॉलर वाला बनने की ओर अग्रसर है एक विकसित राष्ट्र की सभी विशेषताओं से युक्त ट्रिलियन अर्थव्यवस्था। यह एक विकसित भारत होगा। विकसित भारत 2047 भारत को विकसित बनाने का प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी का दृष्टिकोण है वर्ष 2047 तक देश, जब भारत अपनी आजादी का 100वां वर्ष मनाएगा। इस विजन के मुताबिक, भारत 30 ट्रिलियन डॉलर की अर्थव्यवस्था हासिल करेगा, पक्का घर मुहैया कराएगा और प्रत्येक नागरिक को पाइप से पानी, ड्रोन के साथ महिला किसानों को सशक्त बनाना, संख्या बढ़ाना जन औषधि केंद्रों के माध्यम से सस्ती दवाएं उपलब्ध कराना और हरित

एवं टिकाऊ को अपनाना विकास नीतियां। विकसित भारत 2047 का उद्देश्य औपनिवेशिक विरासत को दूर करना, मजबूत करना भी है भारत की भू-राजनीतिक स्थिति, और अन्य देशों के साथ अपने राजनयिक संबंधों को बढ़ाना। Viksit भारत 2047 सिर्फ एक नारा नहीं है, बल्कि एक संकल्प है, एक संकल्प है, जो देश के लोगों के दिलों में गूंजता है। भारत, विशेषकर युवा, जो अपने और अपने देश के लिए बेहतर भविष्य की आकांक्षा रखते हैं।

विकसित भारत 2047 की चुनौतियाँ

- भारत की भू-राजनीतिक स्थिति को कमजोर करने वाली औपनिवेशिक विरासत पर काबू पाना और राष्ट्रीय चरित्र। उदाहरण के लिए, विभाजन की विरासत, सीमा विवाद पाकिस्तान और चीन, दक्षिण एशियाई देशों के बीच विश्वास और सहयोग की कमी, और क्षेत्र में पश्चिमी शक्तियों का प्रभाव।
- क्षेत्रीय और अंतर-क्षेत्रीय को मजबूत करके कनेक्टिविटी चुनौती का समाधान करना दक्षिण एशिया और उससे बाहर के संस्थान। उदाहरण के लिए, बिस्मटेक, ब्रिक्स, एससीओ, क्वाड, आदि। ये प्लेटफॉर्म भारत को अपना व्यापार, निवेश बढ़ाने में मदद कर सकते हैं। अन्य देशों के साथ बुनियादी ढाँचा, सुरक्षा और सांस्कृतिक संबंध।
- रक्षा के मामले में चीन के साथ अंतर को कम करके चीन की चुनौती का समाधान करना, व्यापार, और दबदबा। चीन भारत का सबसे बड़ा व्यापारिक साझेदार होने के साथ-साथ सबसे बड़ा रणनीतिक साझेदार भी है प्रतिद्वंद्वी। चीन भारत के पड़ोस में अपनी उपस्थिति और प्रभाव बढ़ा रहा है। जैसे नेपाल, श्रीलंका, बांग्लादेश, म्यांमार और हिंद महासागर।
- स्वच्छ और नवीकरणीय ऊर्जा को अपनाकर हरित और सतत विकास प्राप्त करना 2030 तक नवीकरणीय ऊर्जा से, कुल अनुमानित कार्बन उत्सर्जन में एक की कमी 2030 तक अरब टन, इसकी अर्थव्यवस्था की कार्बन तीव्रता को 45% से कम करना, और 2070 तक नेट जीरो का लक्ष्य हासिल करना है।
- पक्का घर और पाइप प्रदान करके समावेशी और न्यायसंगत विकास सुनिश्चित करना हर नागरिक को पानी, ड्रोन के जरिए महिला किसानों को सशक्त बनाना, बढ़ाना जन औषधि केंद्रों के माध्यम से सस्ती दवाओं की संख्या और डिजिटल को बढ़ावा देना अर्थव्यवस्था और फिनटेक, प्रौद्योगिकी-सक्षम विकास, शिक्षा, कौशल विकास, स्वास्थ्य, और नवाचार।

विकसित भारत 2047 के लाभ

- यह वर्ष 2047 तक भारत को एक विकसित देश बना देगा, जब भारत इसका जश्न मनाएगा आजादी का 100वां साल।

- यह 30 ट्रिलियन डॉलर की अर्थव्यवस्था बनाएगा, प्रत्येक को पक्का घर और पाइप से पानी उपलब्ध कराएगा नागरिक, महिला किसानों को ड्रोन से सशक्त बनाएँ, कृषि की संख्या बढ़ाएँ जन औषधि केंद्रों के माध्यम से दवाएँ, और हरित और सतत विकास को अपनाएँ नीतियाँ।
- यह औपनिवेशिक विरासत को दूर करेगा, भारत की भू-राजनीतिक स्थिति को मजबूत करेगा, और अन्य देशों के साथ अपने राजनयिक संबंध बढ़ाएँ।
- यह डिजिटल अर्थव्यवस्था और फिनटेक, प्रौद्योगिकी-सक्षम विकास को बढ़ावा देगा। शिक्षा, कौशल विकास, स्वास्थ्य और नवाचार।
- यह सार्वजनिक पूंजी के साथ निजी निवेश से शुरू होने वाले पुण्य चक्र पर निर्भर करेगा निजी निवेश को बढ़ावा देने में मदद करने वाला निवेश।
- यह 2070 तक नेट जीरो के लक्ष्य को प्राप्त करेगा और इसकी कार्बन तीव्रता को कम करेगा अर्थव्यवस्था 45% से कम।
- यह समावेशी और न्यायसंगत विकास को बढ़ावा देगा, अंतिम मील तक पहुंच बनाएगा क्षमता, युवा शक्ति और वित्तीय क्षेत्र।
- यह भारत के लोगों, विशेषकर युवाओं को पसंद आएगा, जो बेहतर की आकांक्षा रखते हैं अपना और अपने देश का भविष्य।

2047 में एक विकसित भारत एक ऐसे देश की तरह दिखेगा जिसने

निम्नलिखित उपलब्धियां हासिल की हैं

स्रोत, कार्बन उत्सर्जन को कम करना, जैव विविधता संरक्षण को बढ़ाना, और जलवायु परिवर्तन के प्रभावों को कम करना। भारत अपनी गैर-वृद्धि के लिए प्रतिबद्ध है 2030 तक जीवाश्म ऊर्जा क्षमता 500 गीगावाट तक, जो इसकी 50% ऊर्जा आवश्यकताओं को पूरा करती है

- आर्थिक: 30 ट्रिलियन डॉलर की अर्थव्यवस्था जो प्रति के साथ दुनिया में तीसरी सबसे बड़ी है \$15,000 की प्रति व्यक्ति आय, निम्न गरीबी दर, उच्च मानव विकास सूचकांक, और ए विविध और प्रतिस्पर्धी औद्योगिक आधार।
- सामाजिक: एक ऐसा समाज जो समावेशी, न्यायसंगत और सामंजस्यपूर्ण हो, जिसके पास पक्का घर हो और प्रत्येक नागरिक के लिए पाइप से पानी, सार्वभौमिक स्वास्थ्य कवरेज, गुणवत्तापूर्ण शिक्षा और कौशल सभी के लिए विकास, लैंगिक समानता, सामाजिक न्याय और सांस्कृतिक विविधता।

- पर्यावरण: शुद्ध शून्य उत्सर्जन के साथ हरित और सतत विकास में अग्रणी 2070 तक लक्ष्य, कुल ऊर्जा मिश्रण में नवीकरणीय ऊर्जा की 50 प्रतिशत हिस्सेदारी, एक कम कार्बन सघनता, उच्च वन आवरण और एक लचीला पारिस्थितिकी तंत्र।
  - राजनीतिक: एक मजबूत और जीवंत लोकतंत्र, सहभागी और जवाबदेह शासन प्रणाली, कानून का शासन, संघीय ढांचा, सहकारी संघवाद, और एक उत्तरदायी सार्वजनिक सेवा वितरण।
  - भू-राजनीतिक: एक वैश्विक शक्ति और शांतिपूर्ण और जिम्मेदार हितधारक सुरक्षित पड़ोस, रणनीतिक स्वायत्तता, सक्रिय कूटनीति, बहुपक्षीय जुड़ाव, और एक नरम शक्ति। विकसित भारत 2047 के लक्ष्य तक पहुँचने के लिए, हमें निम्नलिखित कार्य करने होंगे:
  - भारत को 30 ट्रिलियन डॉलर की विकसित अर्थव्यवस्था बनाने के लिए ड्राफ्ट रोडमैप को लागू करें लगभग दो दशक, जिसका औपचारिक रूप से प्रधानमंत्री द्वारा अनावरण किये जाने की उम्मीद है अगले साल की शुरुआत में नरेंद्र मोदी.
  - 'विकसित भारत@2047' विज़न दस्तावेज़ का पालन करें, जो एक महत्वाकांक्षी का प्रतिनिधित्व करता है और भारत के विकास और आर्थिक प्रगति का मार्गदर्शन करने के लिए व्यापक प्रयास अगले कुछ दशक.
  - आठ उभरती प्रमुख वैश्विक चुनौतियों का समाधान करें, जिनमें "अधिक समृद्ध लेकिन" भी शामिल है ध्रुवीकृत दुनिया", जैसा कि दिसंबर 2021 में कैबिनेट सचिव द्वारा पहचाना गया। ये हैं:
- 1) अधिक समृद्ध लेकिन ध्रुवीकृत दुनिया: अमीर और गरीब देशों के बीच की खाई और देशों के भीतर इसका दायरा बढ़ने की उम्मीद है, जिससे सामाजिक अशांति बढ़ेगी और राजनीतिक अस्थिरता.
  - 2) एक अधिक बहुध्रुवीय विश्व: चीन और अन्य उभरती शक्तियों का उदय होगा अमेरिका और उसके सहयोगियों के प्रभुत्व को चुनौती देना, नए तनाव पैदा करना और सहयोग के अवसर.
  - 3) एक अधिक प्रतिस्पर्धी दुनिया: नियम-आधारित अंतर्राष्ट्रीय व्यवस्था का सामना करना पड़ेगा राज्य और गैर-राज्य अभिनेताओं का दबाव बढ़ रहा है, जो ऐसा करने की कोशिश करेंगे अपने फायदे के लिए इसे कमज़ोर कर दें या नया आकार दे दें।
  - 4) एक अधिक जुड़ी हुई दुनिया: डिजिटल का तेजी से विकास और प्रसार प्रौद्योगिकियाँ जीवन के सभी पहलुओं को बदल देंगी, नए अवसर पैदा करेंगी व्यक्तियों, व्यवसायों और सरकारों के लिए जोखिम।

- 5) पर्यावरण की दृष्टि से अधिक तनावग्रस्त दुनिया: जलवायु परिवर्तन के प्रभाव और पर्यावरण का क्षरण मानव सुरक्षा के लिए गंभीर खतरा पैदा करेगा कल्याण, तत्काल और समन्वित कार्रवाई की आवश्यकता है।
- 6) एक अधिक स्वास्थ्य असुरक्षित दुनिया: COVID-19 महामारी ने इसे उजागर कर दिया है वैश्विक स्वास्थ्य प्रणालियों की कमजोरियों और अन्योन्याश्रितताओं पर प्रकाश डाला गया भविष्य के स्वास्थ्य संकटों के लिए अधिक लचीली और न्यायसंगत प्रतिक्रियाओं की आवश्यकता।
- 7) जनसांख्यिकी रूप से अधिक विविध विश्व: विश्व की जनसंख्या जारी रहेगी बढ़ना, बूढ़ा होना और प्रवास करना, सामाजिक रूप से नई चुनौतियाँ और अवसर पैदा करना और आर्थिक विकास.
- 8) एक अधिक मूल्य-संचालित दुनिया: वे मूल्य और मानदंड जो वैश्विक आधार बनाते हैं सहयोग में तेजी से प्रतिस्पर्धा होगी और सांस्कृतिक प्रभाव पड़ेगा, धार्मिक और वैचारिक कारक, शांति और मानव की संभावनाओं को प्रभावित करते हैं

अधिकार

- संरचनात्मक और संस्थागत सुधार करना, क्षेत्रीय असमानताओं को पाटना, पुनः इंजीनियर करना प्रक्रियाएँ, कुछ विशिष्ट क्षेत्रों में उत्कृष्टता विकसित करना, अंतर्राष्ट्रीय पुनर्गणना करना संलग्नताएँ, मानव पूंजी का निर्माण, और वैश्विक नेताओं की एक फसल तैयार करना।
- हितधारकों के परामर्श में भाग लें, जो आगे होने की उम्मीद है नई दिल्ली और मुंबई जैसे शहरों में हर महीने फीडबैक और सुझाव देने के लिए मसौदा रोडमैप और विज्ञान दस्तावेज़।
- अधिक समृद्ध बनाने के लिए राज्य-स्तरीय दृष्टिकोण को राष्ट्रीय दृष्टिकोण के साथ संरेखित करें 2047 तक भारत को विकसित करें।
- अनेक संदर्भ बिंदुओं पर कार्य की प्रगति की निगरानी करें - भारत की स्थिति 2030, 2040 और फिर 2047. विकसित भारत @2047 को संभव बनाने के लिए, हम निम्नलिखित कार्य कर सकते हैं:
- 2047 तक 30 ट्रिलियन डॉलर की अर्थव्यवस्था के लक्ष्य के लिए सरकार की योजना का समर्थन करें, जो संरचनात्मक और संस्थागत सुधारों, क्षेत्रीय विकास, प्रक्रिया पुनः की आवश्यकता है इंजीनियरिंग, विशिष्ट क्षेत्रों में उत्कृष्टता, अंतर्राष्ट्रीय सहभागिता, मानव पूंजी, और वैश्विक नेतृत्व।

- 'विकसित भारत@2047' विज़न दस्तावेज़ का पालन करें, जो भारत का मार्गदर्शन करता है अगले कुछ दशकों में विकास और आर्थिक वृद्धि, और विभिन्न को शामिल किया गया ग्रामीण और कृषि, बुनियादी ढांचे, संसाधन, सामाजिक दृष्टि, कल्याण जैसे क्षेत्र वित्त और अर्थव्यवस्था, वाणिज्य और उद्योग, प्रौद्योगिकी, शासन और सुरक्षा और विदेशी मामले।
- हितधारकों के परामर्श में भाग लें, जो फीडबैक और सुझाव प्रदान करते हैं ड्राफ्ट रोडमैप और विज़न दस्तावेज़ पर और आगे होने की उम्मीद है नई दिल्ली और मुंबई जैसे शहरों में महीना।
- अधिक समृद्ध बनाने के लिए राज्य-स्तरीय दृष्टिकोण को राष्ट्रीय दृष्टिकोण के साथ संरेखित करें 2047 तक भारत को विकसित करें।
- अनेक संदर्भ बिंदुओं पर कार्य की प्रगति की निगरानी करें - भारत की स्थिति 2030, 2040 और फिर 2047.
- आठ उभरती प्रमुख वैश्विक चुनौतियों का समाधान करें, जिनमें "अधिक समृद्ध लेकिन" भी शामिल है ध्रुवीकृत दुनिया", जैसा कि दिसंबर 2021 में कैबिनेट सचिव द्वारा पहचाना गया।
- विकसित भारत के चार स्तंभों को गले लगाओ, जो हैं नारी शक्ति, युवा शक्ति, किसान, और गरीब परिवार।
- हरित और सतत विकास नीतियों को अपनाएं, जो भारत को अपनी गैर-वृद्धि के लिए प्रतिबद्ध करती हैं। 2030 तक जीवाश्म ऊर्जा क्षमता 500 गीगावाट तक, इसकी 50 प्रतिशत ऊर्जा आवश्यकताओं को पूरा करती है 2030 तक नवीकरणीय ऊर्जा से कुल अनुमानित कार्बन उत्सर्जन में एक की कमी लाना 2030 तक अरब टन, इसकी अर्थव्यवस्था की कार्बन तीव्रता को 45 से कम कर देगा प्रतिशत, और 2070 तक शुद्ध शून्य का लक्ष्य प्राप्त करें

परिवर्तनकारी क्षणों का महत्व

राष्ट्रों के इतिहास में एक ऐसा मोड़ आता है, जब कोई राष्ट्र उस पर कब्ज़ा कर लेता है क्षण और तेजी से विकास हासिल करता है। इनमें से कुछ हैं: एक।

जापान: द्वितीय विश्व युद्ध के बाद जापान में एक उल्लेखनीय परिवर्तन आया 1950 और 60 का दशक, तीव्र आर्थिक विकास का ऐसा दौर जो पहले कभी नहीं देखा गया, अक्सर इसका उल्लेख किया जाता है जापानी युद्धोत्तर आर्थिक चमत्कार' के रूप में। इस युग ने जापान को

आगे बढ़ाया विश्व अर्थव्यवस्था का नेतृत्व किया और इसे वैश्विक आर्थिक महाशक्ति के रूप में स्थापित किया।

जर्मनी: जर्मनी की आर्थिक गति 1950, 60 और 70 के दशक में भी बदल गई विटशाफ्ट्सवंडर या 'आर्थिक चमत्कार' के रूप में जाना जाता है, जो तीव्र आर्थिक काल था विकास और बढ़ता जीवन स्तर। तब से जर्मनी सबसे बड़े देशों में से एक बना हुआ है और विश्व स्तर पर सबसे अधिक प्रतिस्पर्धी अर्थव्यवस्थाएं, जो अपने मजबूत विनिर्माण आधार के लिए जानी जाती हैं और तकनीकी कौशल।

सिंगापुर: एक विकासशील देश से सिंगापुर ने खुद को बदल लिया 1960 और 70 के दशक, दुनिया के सबसे अमीर देशों में से एक और एशिया के सबसे अमीर देशों में से एक बन गया आर्थिक शक्तियाँ जो तकनीकी रूप से परिष्कृत हैं।

दक्षिण कोरिया: एक युद्धग्रस्त, कृषि प्रधान और गरीब देश से खंडहर होकर, दक्षिण कोरिया ने 1960 से 90 के दशक तक अपनी अर्थव्यवस्था में नाटकीय रूप से बदलाव किया विश्व की अग्रणी कंपनियों द्वारा इसे 'हान नदी पर चमत्कार' के रूप में जाना जाता है। ये वे राष्ट्र हैं जो एक निर्णायक मोड़ के महत्व को जानते थे और उस अवसर का उपयोग करते थे आर्थिक दिग्गज बनने के लिए। भारत भी ऐसे अवसर के मुहाने पर है।

आगे की यात्रा - विकासशील भारत@2047

भारत इस महत्वपूर्ण मोड़ पर खड़ा है, अपने विकास पथ पर आगे बढ़ने के लिए तैयार है, भारत की नियति के प्रति उस जबरदस्त समर्पण और विश्वास को एकसाथ महसूस करना महत्वपूर्ण है इस क्षमता को साकार करने के लिए दृढ़ नेतृत्व आवश्यक है। बहुत बड़ा काम है इसे 2047 तक भारत को विकसित भारत बनाने के लिए एक मिशन मोड में शुरू करने की आवश्यकता है। ऐसा होने के लिए, एक साहसिक, महत्वाकांक्षी और परिवर्तनकारी रूपरेखा तैयार करने की आवश्यकता है

एजेंडा

हमेशा की तरह कारोबार नहीं चलेगा. हमें भविष्य का निर्माण करना होगा। के लिए महत्वपूर्ण है युवाओं को विचार करने के लिए आमंत्रित करके उनके नवोन्मेषी विचारों को राष्ट्र-निर्माण में शामिल करें और 2047 तक विकसित भारत के दृष्टिकोण में योगदान दें। यह आउटरीच पहल प्रदान करती है पूरे भारत में लाखों युवाओं के लिए यही अवसर। आपमें से हर कोई इसके बारे में सोच सकता है

(1) सशक्त भारतीय

- (2) संपन्न और टिकाऊ अर्थव्यवस्था
- (3) नवाचार, विज्ञान एवं प्रौद्योगिकी (अनुसंधान एवं विकास, डिजिटल, स्टार्टअप)
- (4) सुशासन एवं सुरक्षा
- (5) विश्व में भारत

संदर्भ

- 1) https://www.researchgate.net/publication/376679361_Viksiti_Bharat_2047
- 2) <https://www.mirandahouse.ac.in/files/focus/MH-1871-2023-12-28-15-07-13-PM.pdf>
- 3) <https://innovateindia.mygov.in/viksiti Bharat 2047/>
- 4) <https://svuniversity.edu.in/storage/2023/12/VIKSITIBHARAT2047@SVU.pdf>

वेदों में कृषि एवं पशुपालन

डॉ. तरुलता वी. पटेल

अध्यापक सहायक, संस्कृत विभाग

मणीबेन एम. पी. शाह महिला आर्ट्स कॉलेज, कड़ी, गुजरात- ३८४४४०

भारतीय संस्कृति कृषिप्रधान संस्कृति है। मानव सभ्यता का अतिप्राचीनतम ग्रन्थ ऋग्वेद में जुआरी को “कृषमित्कृषिस्व”^१ कहकर कृषि की ओर प्रेरित किया है। यजुर्वेद में “निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो औषधयः नः पच्यन्ताम्”^२ आदि वैदिक राष्ट्रगीत में कृषि संस्कृति का मनोहारी वर्णन है। यहाँ तक कि “त्र्यम्बकं यजामहे” आदि मृत्युञ्जय मन्त्र में “उर्वारुकमिवबन्धनात्”^३ से खेतों में पककर अपनी लता से अलग होते उर्वारुक का चित्र आँखों के सामने आ जाता है।

कृषि सम्पत्ति और मेधा प्रदान करती है और कृषि ही मानव जीवन का आधार है।^४ अथर्ववेद में पृथिवी को गौ की तरह दुधारु कहा गया है। उसके सहस्र स्तन हैं, जिनसे वह अन्न, औषध आदि दुग्ध के माध्यम से बिना किसी भेदभाव के अनेक प्रकार की भाषा और विचारवाली सारी जनता का पोषण करती है।^५

कृषि के लिए प्रमुख आधार भूमि है।^६ भूमि ही मनुष्य जीवन को त्रिकाल में उज्ज्वल बनानेवाली है।^७ ऋग्वेद में आर्तना, अप्नस्वती और उर्वरा भूमियों का उल्लेख मिलता है ॥^८ (१) आर्तना भूमि - जो पत्थरीली जलहीन और उपजाऊ नहीं होती। जिसमें कृषि करने से किसान बहुत दुःखी होते हैं। (२) अप्नस्वती भूमि - जो भूमि अत्यन्त उपजाऊ होती है। थोड़े परिश्रम से ही जिसमें बहुत धान्य उत्पन्न होता है। (३) उर्वरा - जिसमें प्रतिवर्ष हल चलाया जाता है और जो प्रतिवर्ष धान्य देती है।

अथर्ववेद के भूमि सूक्त (१२/१) में कृषि योग्य भूमि का सुन्दर वर्णन प्राप्त होता है, जिस पर कोई भी कृषक गर्व कर सकता है। उक्त सूक्त से पता चलता है कि कृषकों को अपनी भूमि को उर्वरा बनाने का बड़ा ध्यान रहता था। बार-बार की बुआई से भूमि की उर्वरा-शक्ति धीरे-धीरे क्षीण हो जाती है अतः अथर्ववेद के एक मन्त्र में वैज्ञानिकों और कृषकों को प्रेरणा की गयी है कि उन्हें भूमि की शक्ति पर विशेष ध्यान रखना चाहिए।^९ यजुर्वेद के एक मन्त्र में कहा गया है कि उतान लेटी हुई भूमि का हृदय यदि क्षतिग्रस्त हो गया है तो मातरिश्वा वायु उसमें पुनः शक्ति संचान कर दे।^{१०} इससे यह सूचित होता है कि भूमि की उपजाऊ शक्ति यदि न्यून या समाप्तप्राय हो गयी है, तो कुछ समय उसमें खेती न करके उसे खाली छोड़े

रखने से शुद्ध वायु, सूर्यरश्मि, वर्षा आदि अन्य प्राकृतिक तत्वों के द्वारा उसमें पुनः शक्ति आ सकती है।

वेद में और एक प्रकार की भूमि कही है जो “खिल”^{११} अथवा “खिल्य”^{१२} नाम-से प्रसिद्ध है। यह भूमि गौ आदि पशुओं की चराई के लिए रखी होती है, जिससे उत्पन्न हुई घास आदि गौवें खाती हैं और पुष्ट होती हैं।

ऋग्वेद के मन्त्रों में भूस्वामी एवं मजदूरों का पृथक्-पृथक् वर्णन है। मजदूर कृषि कर्म के बदले भूस्वामी से सुविधाएँ प्राप्त करता है।^{१३} क्षेत्रपति^{१४} और कीनाश^{१५} के पृथक् वर्णन से यह भी स्पष्ट होता है कि भूस्वामी स्वयं श्रम न करके भूदासों के श्रम का उपयोग करते थे। श्रम के बदले खाद्य पदार्थों को देनेवाले राजा या भूस्वामी के लिए प्रयुक्त “जनभक्ष”^{१६} शब्द से यह सहज ही समझा जा सकता है कि उस समय खाद्य पदार्थों के भण्डारण की सुविधा का विकास हो चुका था। एक स्थान पर क्षेत्र के वितरण का उल्लेख भी प्राप्त होता है ॥^{१७}

वैदिक युग में कृषि के लिए हल अन्यतम साधन है। ऋग्वेद में हल के लिए “लांगल”^{१८}, ‘सीर’^{१९} एवं ‘सीता’^{२०} शब्द का प्रयोग हुआ है। हल को पकड़ने का मूठ होता है उसको वेद में ‘त्सरु’^{२१} कहते हैं। भूमि में प्रविष्ट होकर जमीन उखाड़नेवाले उपकरण का नाम वेद में ‘फाल’^{२२} है।

वेदों में कामना की है कि ‘फाल’ उत्तम प्रकार से भूमि की कृषि करे। कृषि करनेवाला ही अन्न उत्पन्न करता है। जैसा फाल कृषि करता हुआ अन्न उत्पन्न करता है उसी प्रकार आत्मारूपी किसान इस शरीररूपी खेत में पुरुषार्थ से धान्य उत्पन्न कर सकता है।^{२३} अर्थात् हल का फाल भूमि की कृषि करता हुआ ही भक्ष्य अन्न उत्पन्न करता है। एक स्थान पर कहा है कि, परिश्रम से खेती करने पर ही धान्य मिलता है। जैसे कि हल के फाल कृषि करके हमें आनन्द दें, किसान बैलों के साथ खेतों में काम करके सुखी हों, पर्जन्य मीठे उदक को वृष्टि करके मनुष्यों को सुखी करें। अर्थात् ‘हल और फाल’ ये दो देव मनुष्यों को सुखी करें।^{२४}

भूमि में प्रविष्ट होकर खुदाई करने के लिए फाल और स्तेग का उपयोग किया जाता था। जहाँ हाथ से खुदाई करनी पड़ती है उसके लिए कुदाल, लचा, फावड़ा अथवा खुरपा होता है। इसको वेद में ‘खनित्र’^{२५} कहा गया है। ऋग्वेद में उल्लेख मिलता है कि अगस्त्य कुदाल से खोदता हुआ प्रजा, संतान और बल की इच्छा करता रहा है।^{२६}

धान्यादिक उत्पन्न होने के पश्चात् उसको काटने के लिए हँसिया अथवा दराती का उपयोग किया जाता था। ऋग्वेद^{२७} में उसके नाम ‘दात्र’ और ‘सृणि’ है। कृषक हँसिया हाथ में लेकर खेत काटने के लिए अत्यन्त दृढ़ विश्वास से जाता है। और इन्द्र से प्रार्थना करता है कि, ‘हे इन्द्र ! तेरे ऊपर विश्वास रखकर ही मैं यह दात्र हाथ में ले रहा हूँ अब हे मघवन् !

दिनभर इकट्ठा किए हुए चौकी राशि के विभाग से मुझे भरपूर कर ।³² इस तरह अन्न पक जाने पर हँसिया से लुनाई होती थी । उसकी पुलियां (पर्षा) बनायी जाती थीं और खलियान (खल) में छेती जाती थीं ।³³ तब छाज (शूर्प) और छननी (तितउ) से फटककर दाना पृथक् किया जाता था।³⁴

खेत की जुताई के लिए “गौ” का प्रयोग किया जाता था। “गौ” से तात्पर्य गाय अथवा बैल दोनों से ही है। सम्भव है प्रारम्भ में गाय का भी हल जोतने में उपयोग किया जाता रहा है । लेकिन बाद में बैल का ही प्रयोग उपयुक्त समझा गया । वृषभ सांड को कृषि योग्य बनाने के लिए उसे बधिया किया जाता था । वन्ध्याकरण के लिए वघ्नि³⁵ शब्द का प्रयोग हुआ है । अथर्ववेद में छः बैलों से चलाए जानेवाले हलों का वर्णन है । जौ का खेत छः बैलोंवाले हलों से जोतना चाहिए । उक्त अथर्ववेद के मन्त्र में ‘षडयोग’³⁶ शब्द का उल्लेख हुआ है । भूमि को गहरा खोदने के लिए आज जो कार्य ट्रैक्टर आदि से लिया जाता है वही कार्य अधिक बैलों से कराया गया है ।

हल से बैल चलाने के लिए एक चाबूक की आवश्यकता है । चाबूक लगाने से बैल कार्य करते हैं । वेद में इसका उल्लेख ‘तोत्र’, ‘तोद’ और ‘अष्ट्रा’ शब्द से किया है ।³⁷

वैदिक युग में कृषि को उपजाऊ बनाने के लिए खाद का प्रयोग किया जाता था । खाद कृषि का भोजन है। अथर्ववेद के तीसरे मण्डल में एक पद ‘करीषिणीं फलवतीं स्वधामिरां’ आता है ।³⁸ ‘करीष’ का अर्थ है ‘गोबर’ । और गोबर सर्वोत्तम खाद होता है । अथर्ववेद³⁹ के एक दूसरे मन्त्र में गोबर का इसी प्रकार का निर्देश पाया जाता है। ऋग्वेद में ‘शकृत’ शब्द गोबर के अर्थ में प्रयुक्त हुआ है।⁴⁰ अथर्ववेद से इस बात की पुष्टि होती है कि खेतों के लिए मवेशियों के खाद का भी प्रयोग होता था ।⁴¹

कृषि से यथेष्ट अन्न धान्य प्राप्त करने के लिए जल सिंचाई की अत्याधिक आवश्यकता होती है । वैदिक वाङ्मय में ‘मातृदेवका’ शब्द के प्रयोग से यह ध्वनित होता है कि उस समय कृषक अधिकांश रूप में वर्षा-जल पर ही निर्भर रहते थे । वेदों में वर्षा के अतिरिक्त कुओं व नहरों से सिंचाई का वर्णन भी प्राप्त होता है। ऋग्वेद में ‘कूप, कर्त, वव्र, काट, खात, अवत, क्रिवि, सूद, उत्स, कारोतरात्, केवट इत्यादि शब्दों कुँ के अर्थ में प्रयुक्त हुए हैं ।⁴² मनुष्यों और पशुओं के लिए अलग-अलग कुँ होते थे । इन पर पत्थर की चरखियाँ (अश्मचक्र) लगी रहती थीं और उनकी सहायता से डोल (कोश) में चमड़े की रस्सी (वरत्रा) बाँधकर पानी बाहर खींचा जाता था ।⁴³ ऋग्वेद के अनुसार जल दो प्रकार के होते हैं - ‘खनित्रिमा’ और ‘स्वयंजा’।⁴⁴

ऋग्वेद में ‘खनित्रिमा आपः’ पदों से सिंचाई योग्य नहरों की सत्ता का भी आभास होता है । गड्ढे खोदकर प्राप्त किये गये जल से सिंचाई का वर्णन भी वैदिक वाङ्मय में प्राप्त होता

है। अथर्ववेद में गड्ढे से प्राप्त जल और वर्षा से प्राप्त जल को कल्याणकारी कहा है।^{४१} इस प्रकार वेद में कृषि के लिए केवल वर्षा आदि प्राकृतिक साधनों पर ही निर्भर न रहकर कूओं, झीलों और नहरों (कुल्याओं)^{४२} आदि कृत्रिम साधनों से सिंचाई का वर्णन भी प्राप्त होता है।

कृषि की सफलता के लिए वैदिक समाज में इन्द्रपूजन, शुनःसीर, सीता आदि अनेक देवी-देवताओं की आराधना की जाती थी। सिंचाई करनेवाले पुरुष धान्य की रक्षा के लिए हल्ला करके पक्षियों को उड़ाया करते थे।^{४३} कृषक, फसल पक जाने पर उसको संग्रह करते समय देवी-देवताओं के प्रति श्रद्धा स्वरूप कुछ अंश वहीं छोड़ देता था। कृषि से सम्बन्धित इन धार्मिक अनुष्ठानों के पीछे दो भावनाएँ प्रमुख थीं, प्रथम वह देवताओं को प्रसन्न करने का प्रयास करता था। दूसरी वह, जिसमें धान्य संचय के समय कृतज्ञता प्रकाशन के लिए वह देवताओं को बलि प्रदान करता था। अनावश्यक वर्षा के कृषि की रक्षा के लिए भी प्रार्थनाएँ की जाती थीं।^{४४} इसके अतिरिक्त अथर्ववेद के क्रिमिजम्भनम् (२/३१), क्रिमिनाशनम् (२/३२), क्रिमिघ्नम् (५/२३), रक्षोघ्नम् (५/२९) इत्यादि सूक्तों में पाक संरक्षण हेतु विभिन्न औषधियाँ का भी उल्लेख प्राप्त होता है।

वैदिक युग में 'यव' और 'धान्य' की मुख्य खेती रही होगी। वेदों में न दोनों अनाजों की चर्चा अनेक स्थलों पर है।^{४५} अनुमान किया जाता है कि संभवतः उस समय 'जौ' और चावल का ही विशेष उपयोग होता था। यजुर्वेद^{४६} में धान, जौ, उड़द, तिल, मूँग, खल्व, प्रियंगु नामक छोटा धान, छोटा चावल, श्यामक (सावा चावल), गेहूँ और मसूर आदि कृषि उपजों का स्पष्ट उल्लेख हुआ है। अन्नों व दाने के अतिरिक्त कुछ अन्य कृषिजन्य पदार्थों का भी वैदिक युग के ऋषियों को ज्ञान था। इनमें ईक्षु (ईख) विशेष उल्लेखनीय है। अथर्ववेद^{४७} में ईक्षु की खेती करने का वर्णन उपलब्ध होता है।

इसी तरह वैदिक युग में कृषक का कार्य हेय नहीं था, इसका सब सम्मान करते थे। उसकी उपज पर निर्भर रहनेवाले लोग उसे सम्मान की दृष्टि से देखते थे। ऋग्वेद के एक अन्य सूक्त में क्रान्तदर्शी विद्वान् लोगों को हल चलाकर बीज बोने आदि की प्रेरणा दी गयी है। इससे स्पष्ट प्रतीत होता है कि विद्वान् ब्रह्मण लोग भी कृषि-कर्म में गौरव अनुभव करते थे।

पशुपालन

वैदिक युग में कृषि कर्म के अतिरिक्त पशुपालन भी जीवन निर्वाह का प्रमुख साधन था। गाय और बैल खाद और जुताई आदि कार्य के लिए अमूल्य निधि समझे जाते थे। कृषक समाज में पशुओं एवं विशेष रूप से गाय बैलों की महत्ता में निरन्तर वृद्धि होती रही। कृषि

तथा पशु दोनों एक दूसरे के पूरक साधन हैं । अतः कृषि-प्रधान युग में पशुपालन एक अनिवार्यता है।

गाय - न केवल अर्थप्राप्ति के लिए अपितु धार्मिक, सांस्कृतिक और भावनात्मक दृष्टि से भी गौपालन का विशेष महत्त्व था । गाय इस देश की सांस्कृतिक पहचान बन गई थी । वैदिक वाङ्मय में ईश्वर के पश्चात् यदि किसी को पूज्य माना जाये तो वह गाय ही है । वेदों ने इसे माता कहकर पुकारा है । वह अमृत की नाभि है । ऋग्वेद कहता है -

माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसा आदित्यानाममृतस्य नाभिः ।

प्र नु वोच चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट ॥^{४९}

ऋग्वेद में कितने ही मन्त्रों में गाय का उल्लेख है, जहाँ गाय प्राप्ति की इच्छा दर्शाई गई है । पूषा से प्रार्थाना की गई है कि 'हे पूषा, हमारी गायों के पीछे चलो व उनकी रक्षा करो'^{५०} एक स्थान पर कहा गया है कि 'हे पूषा, गायों को प्राप्त करने की इच्छा रखनेवाले इस गण को आगे बढ़ाओ तुम्हारी कीर्ति दूर तक फैली है ।'^{५१} इन उल्लेखों से स्पष्ट है कि वेदकालीन समाज के आर्थिक जीवन में गाय को महत्वपूर्ण माना गया था ।

गाय का दूध और उससे बनाये गये विविध पदार्थ भोजन के विशिष्ट अंग थे । गौदुग्ध, शुद्ध रूप में आर्यों का पेय पदार्थ था । यह सोमरस में मिलाने के काम भी आता था। गौदुग्ध, धृत, दधि का प्रयोग यज्ञीय कर्मकाण्ड में भी किया जाता था । यज्ञों में ऋत्विजों को दक्षिणा के रूप में गायें प्रदान की जाती थीं। गाय को विनिमय के साधन के रूप में भी प्रयुक्त किया जाता था । अतः गाय लाभप्रद होने के कारण पूजनीय थी । गाय को 'अध्वन्या'^{५२} (अनध्या) भी कहा है ।

ऋग्वेद^{५३} में एक और स्थान पर गाय का महत्त्व समझाते हुए उसकी प्रशंसा की गई है, जो कि इस प्रकार है- “यह जीवनप्रद वायु गायों पर बहे ; वे शक्तिशाली वनस्पतियों को खायें व शक्तिवर्धक जल पियें । इस कल्याणकारी गाय पर रुद्र कृपा करे । हे पर्जन्य, इन गायों का महान् कल्याण करो, जो सरूपा, विरूपा व एकरूपा हैं, जिनके नाम अग्नि यज्ञ के द्वारा जानता है और जिनको अङ्गरसों ने तप से उत्पन्न किया है । हे इन्द्र, जो गायें देवताओं को अपना शरीर प्रदान करती हैं, जिनके सब रूपों को सोम जानता है और जो हमें दूध से पुष्ट करती है, उन्हें 'गोष्ठ' में ले आओ। प्रजापति विश्वेदेवाः व पितरों के साथ सम्मत होकर मुझे ये गायें प्रदान करे, व इन कल्याणकारी गायों को हमारे 'गोष्ठ' में ले आवे । हमें उन गायों की प्रजा प्राप्त होवे ।”

उपरोक्त मन्त्रों में गाय का महत्त्व, उसकी उपयोगिता व उसका पावित्र्य बहुत ही सुन्दर शब्दों में समझाया गया है । गाय को पालना, उसकी पूजा करना तथा उससे घी, दूध, मक्खन,

दही आदि प्राप्त करना वैदिक आर्यों का परम कर्तव्य था । उपरोक्त वर्णन से यह स्पष्ट हो जाता है कि तत्कालीन सामाजिक धार्मिक व आर्थिक जीवन में गाय का स्थान अत्यन्त ही महत्वपूर्ण था।

वृषभ - वैदिक युग में गाय के अतिरिक्त बैल का भी बहुत महत्व था । वृष शक्ति और सन्तति का घोटक था । हल आदि जोतने, गाडियाँ खींचने तथा खलियान में अनाज तैयार करने में बैलें का उपयोग होता था । कभी कभी इसे युद्धार्थ भी रथ में जोतते थे ।^{५४} ऋग्वेद में कितने ही स्थानों पर वृषभ^{५५}, वृष^{५६}, वृषण^{५७} आदि शब्द सांड अथवा बैल के अर्थ में प्रयुक्त हुए हैं।

महिषी - वैदिक युग में दुग्ध प्राप्त करने के लिए गाय के समान भैंस को भी पाला जाता था। वैदिक वाङ्मय में भैंस के लिए 'महिषी' और भैंस का नर के लिए "महिष" शब्द प्रयुक्त हुआ है । निघण्टु में 'महिष' का अर्थ शक्तिशाली किया है।^{५८}

अज और अवि - ग्राम्य पशुओं में अज और अवि का महत्व भी विशेष रूप से उल्लिखित है । गाय के अतिरिक्त सर्वसाधारण के सर्वाधिक उपयोगी पशु अजा थी । ऋग्वेद में केवल एक ही बार पुरुषसूक्त में अज और अवि का उल्लेख हुआ है । यहाँ सर्वहुत यज्ञ द्वारा अज-अवि की उत्पत्ति का उल्लेख किया गया है ।^{६०} यजुर्वेद में भी उपर्युक्त समान मन्त्र का पुनः उल्लेख प्राप्त होता है ।^{६१} अथर्ववेद में पशुपति (रुद्र) ने पशुओं के पांच विभाग में - गाय, अश्व, पुरुष, अज-अवि इस प्रकार विभाजन करने का उल्लेख प्राप्त होता है ।^{६२} यजुर्वेद में विभिन्न व्यवसाय करनेवालों के वर्णन के अवसर पर 'गोपाल', 'अजपाल', 'अविपाल', आदि का भी उल्लेख है।^{६३} अजा (बकरी) का दूध पिया जाता था । वैदिक युग से लेकर आजतक भी कितने ही लोग भारत के विभिन्न भागों में भेड़, बकरी आदि पाल कर अपना उदर-निर्वाह करते हैं ।

अश्व - वैदिकयुग के आर्यों के जीवन में अश्व का भी महत्वपूर्ण स्थान था । अश्व एक ईमानदार, सुन्दर, तेज गतिवाला, अदम्य उत्साहयुक्त साहसी एवं सर्वश्रेष्ठ पशु माना जाता था । इसलिए उपर्युक्त गुणों की तुलना के लिए उपमान के रूप में उसका प्रयोग किया जाता था । ऋग्वेद^{६४} के एक सूक्त में बहुत ही सुन्दर शब्दों में अश्व का स्तुत्यात्मक वर्णन किया गया है ।

अश्व को कभी कभी हल जोतने के काम में भी लाया जाता था । किन्तु अधिकांश उसका उपयोग सवारी, रथ खींचने व माल ढोने के लिए किया जाता था ।^{६५} ऋग्वेद में कहा गया है कि "देवता उसका जिसने सर्वप्रथम अश्व पर सवारी की है हवि भक्षण करने के लिए आये हैं ।^{६६} एक और स्थान पर कहा गया है कि "तुम्हारे अश्व कहाँ हैं, अश्व की लगाम कहाँ है, तुम किस प्रकार आये ?" पीठ पर बैठा व नाक लगाम थी । जंघाओं से एड़ का काम लिया ।"^{६७} इन उल्लेखों से स्पष्ट होता है कि वैदिक युग में अश्व की सवारी बहुत लोकप्रिय थी । ऋग्वेद^{६८} में देवताओं के युद्ध में प्रयुक्त किये जानेवाले अश्व 'दधिक्रा' का विशद वर्णन आता

है, जिसमें कहा गया है कि वह वायु के वेग से युद्धभूमि में इधर-उधर दौड़ता था।^{६९} ऋग्वेद के छठे मण्डल के ४६वें सूक्त में भी ऊँचे-नीचे स्थानों पर जानेवाले, भागनेवाले अथवा युद्ध के अश्व का उल्लेख है ।

गर्दभ - वैदिक वाङ्मय में गाय, वृषभ, अश्व आदि पशुओं के अतिरिक्त गर्दभ को भी एक उपयोगी पशु की तरह महत्त्व दिया गया है । गर्दभ का सात ग्राम्य पशु में उल्लेख हुआ है । यजुर्वेद^{७०} में 'एक शफ' पशु में गर्दभ का उल्लेख मिलता है । गर्दभ रथ^{७१} और गाड़ी खींचता^{७२} तथा बोझा ढोता था। राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था में भारवाहक के रूप में इस पशु की भूमिका महत्त्वपूर्ण है।

उष्ट्रः - भारवाहक पशुओं में उष्ट्र का स्थान भी महत्त्वपूर्ण था ।^{७३} यह विशेषतया सिन्धु और दक्षिणी सप्तसिन्धु के रेतीले भाग में सवारी और बोझा ढोने के काम आता था ।^{७४} इस पर चढ़कर युद्ध भी किया जाता था।^{७५} और यह दान में भी दिया जाता था ॥^{७६}

श्वान - इन पशुओं के अतिरिक्त श्वान भी पाला जाता था ।^{७७} श्वान रखवाली के अतिरिक्त बोझा भी ढोता था ॥^{७८}

गज - गज को आरण्य और पालतू दोनों प्रकार का माना जाता है । ऋग्वेद के मन्त्र से पता चलता है कि गज को पालतू बना लिया गया था। और उसे राजकीय सवारी समझा जाता था।^{७९} ऋग्वेद में हाथी को वश में रखने के लिए प्रयुक्त होनेवाले अंकुश का भी उल्लेख हुआ है ।^{८०}

उपरोक्त कथन से स्पष्ट होता है कि वैदिक युग में पशुपालन का भी अत्यन्त ही महत्त्वपूर्ण स्थान था । गायों एवं बैलों द्वारा कृषिप्रधान भारत वैदिक युग में आश्चर्यजनक विकास कर सका; अज-अवि आदि के व्यवसाय का विकास कर पहाड़ी जातियाँ अपना उदर निर्वाह करती थी । यातायात की व्यवस्था एवं युद्धादि कार्य में भी गर्दभ, उष्ट्रः, अश्व, गज आदि पशुओं का विशेष स्थान था । वैदिक युग में आर्य अपने पशुओं का भी विशेष ख्याल रखते थे और प्रार्थना करते थे कि - "द्विपाद् सर्वमस्त्वनातुरम् चतुष्पादस्माक" ^{८१} अर्थात् 'हमारे द्विपद एवं चतुष्पद आदि सब रोगरहित रहें ।'

पादटीप

१. ऋ. १०/३४/१३
२. यजु. २२/२२
३. ऋ. ७/४९/१२; यजु. ३/६०
४. कृषि. परा. ४
५. अथर्व. १२/१/४५
६. अथर्व. १२/१/३, ४
७. अथर्व. १२/१/१
८. ऋ. १/१२७/६
९. अथर्व. १२/१/७
१०. यजु. ११/३९
११. अथर्व. ७/११५/४
१२. ऋ. ६/१२७/२
१३. ऋ. ४/५७/१
१४. ऋ. ४/५७/३
१५. ऋ. ४/५७/८
१६. ऋ. ४/५७/४
१७. ऋ., १/११२/२२
१८. ऋ. ४/५७/४
१९. ऋ. १०/१०१/३
२०. ऋ. ४/५७/६-७
२१. अथर्व, ३/१७/३
२२. ऋ. ४/५७/८; १०/११७/७
२३. ऋ. १०/११७/७
२४. ऋ. ४/५७/८
२५. Suryakanta: A Practical Vedic Dictionary – P. 266
२६. ऋ. १/१७९/६
२७. ऋ. ८/७८/१०; १०/१०१/३
२८. ऋ. ८/७८/१०

૨૯. ઋ. ૧૦/૪૮/૭
૩૦. ઋ. ૧૦/૭/૧૨; ૧/૬/૧૬; ૧૦/૯/૨૬
૩૧. ઋ. ૨/૨૧/૩
૩૨. અથર્વ. ૮/૯/૧૬; ૬/૯૧/૧
૩૩. ઋ. ૧૦/૧૦૨/૮; ૪/૫૭/૪; ૪/૧૬/૧૧
૩૪. અથર્વ. ૧૯/૩૧/૩; ૩/૧૪/૪
૩૫. અથર્વ. ૩/૧૪/૩
૩૬. ઋ. ૧/૧૬૧/૧૦
૩૭. અથર્વ. ૩/૧૪/૩, ૪
૩૮. ઋ. ૧/૧૦૫/૧૭; ૧/૫૫/૮; ૪/૧૭/૧૬; ૮/૬૨/૬; ૬/૫૧/૧૫, ૨/૩૪/૬; ૧/૫૨/૩૬ ૫/૩૨/૮; ૧/૧૦૬/૬;
૪/૫૦/૩; ૮/૮૭/૧; ૧૦/૩૯/૮; ૨/૧૬/૭; ૩/૨૬/૯; ૧/૧૧૬/૭ ૩/૫૪/૭
૩૯. ઋ. ૧૦/૧૦૧/૫, ૭
૪૦. ઋ. ૭/૪૯/૨
૪૧. અથર્વ, ૧/૬/૪
૪૨. ઋ. ૮/૬૯/૧૨; યજુ. ૧૬/૩૭
૪૩. ઋ. ૧૦/૬૮/૧
૪૪. અભર્વ. ૮/૩૯
૪૫. ઋ. ૨/૫/૬; અથર્વ, ૮/૭/૨૦
૪૬. યજુ. ૧૮/૧૨; ૧૯/૨૨
૪૭. અથર્વ, ૧/૩૪/૪
૪૮. ઋ. ૧૦/૧૦૧/૩-૬
૪૯. ઋ. ૮/૧૦૧/૧૫
૫૦. ઋ. ૬/૫૪/૬
૫૧. ઋ. ૬/૫૬/૫
૫૨. ઋ. ૮/૬૯/૨: ૯/૧/૯; ૧/૧૬૪/૨૭, ૪૦; ૪/૧/૬; ૫/૮૩/૮; ૮/૬૯/૨૧; ૧૦/૮૭/૧૬
૫૩. ઋ. ૧૦/૧૬૯/૧-૪
૫૪. ઋ. ૧૦/૧૦૨/૬
૫૫. ઋ. ૬/૨૮/૮; ૧૦/૧૦૨/૯; ૧૦/૧૦૩/૬; ૮/૯૩/૧
૫૬. ઋ. ૧૦/૧૦૨/૧૨; ૮/૯૩/૭
૫૭. ઋ. ૬/૨૯/૨; ૧૦/૧૦૨/૧૨

૫૮. ઋ. ૧/૧૨૧/૨; યજુ. ૧૨/૧૦૫; ઋ. ૫/૫૭/૩; ૮/૫૮/૧૫; ૯/૯/૨; ૧૦/૧૨૩/૪
૫૯. નિઘન્ટુ. ૩/૩
૬૦. ઋ. ૧૦/૯૦/૧૦
૬૧. યજુ. ૩૧/૮
૬૨. અથર્વ, ૧૧/૨/૯
૬૩. યજુ. ૩૦/૧૧
૬૪. ઋ. ૧/૧૬૩/૧-૧૩
૬૫. ઋ. ૮/૫/૭; ૮/૬/૩૬; ૬/૪૭/૩૧; ૪/૪૨/૫; ૧૦/૧૨/૯; ૧૦/૧૦૧/૭
૬૬. ઋ. ૧/૧૬૩/૯
૬૭. ઋ. ૫/૬૧/૨, ૩
૬૮. ઋ. ૪/૩૮; ૪/૩૯; ૪/૪૦
૬૯. ઋ. ૪/૩૮/૨-૧૦
૭૦. ઋ. ૧૪/૨૯, ૩૦
૭૧. ઋ. ૮/૭૪/૭
૭૨. ઋ. ૧/૩૪/૪, ૯
૭૩. ઋ. ૮/૫/૩૭
૭૪. ઋ. ૮/૪૬/૨૮
૭૫. ઋ. ૧/૧૩૮/૨
૭૬. ઋ. ૮/૪૬/૨૨
૭૭. ઋ. ૭/૫૫/૨
૭૮. ઋ. ૮/૪૬/૨, ૨૮
૭૯. ઋ. ૪/૪/૧; ૧૦/૪૦/૪; ૬/૪૫/૮
૮૦. ઋ. ૧૦/૧૦૬/૬; ૧૦/૪૪/૯
૮૧. ઋ. ૧૨/૯૫; ઋ. ૧૦/૯૭/૨૦

सन्दर्भग्रन्थसूचि

संस्कृत

- अथर्ववेदसंहिता : संपा. सातवलेकर श्रीपाद दामोदर, स्वाध्याय मण्डल, पारडी, जि. वलसाड, चतुर्थ संस्करणम्, शके. १८६५
- ऋग्वेदसंहिता : संपा. सातवलेकर श्रीपाद दामोदर, स्वाध्याय मण्डल, पारडी, जि. वलसाड, चतुर्थ संस्करणम्
- : सायणभाष्यसहित (भाग १-५), वैदिक संशोधन मण्डल, पूना, १९३३-१९५१
- निरुक्तम् (निघण्टुः) : श्री मन्महर्षियास्कप्रणीतम्, श्री देवराजयज्वकृत-टीका समेत, ५ कलाइव रो कलकत्ता, प्रथम संस्करणम् १९५२
- यजुर्वेदसंहिता : संपा. सातवलेकर श्रीपाद दामोदर, स्वाध्याय मण्डल, पारडी, जि. वलसाड, चतुर्थ संस्करणम्

English

- Majumdar, Girija : Krshi-Parasara, The Asiatic Society, 1, Park street, Calcutta – 16, 1960. Prasanna & Banerji, Suresh Chandra (Ed.)
- Suryakanta : A Practical Vedic Dictionary, Oxford University Press, Bombay, 1981

ભારતમાં કુટીર ઉદ્યોગોની ભૂમિકાનો અભ્યાસ

Ph.D. માર્ગદર્શક: ડૉ. કપિલ પી.ઘોસિયા

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક

સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, વંથલી-સોરઠ, જી. જુનાગઢ

Ph.D. શોધાર્થી: સાવન ડાહ્યાભાઈ વણઝારા

વિષય : અર્થશાસ્ત્ર

Ph.D. રજી. નંબર : 22232

યુનિવર્સિટી : ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતા યુનિવર્સિટી, જુનાગઢ

પ્રસ્તાવના

કુટીર ઉદ્યોગ અથવા નાના પાયાનો ઉદ્યોગ ભારતના ગ્રામીણ અર્થતંત્રમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. ભારતની મોટાભાગની વસ્તી ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રહે છે; જ્યાં વાસ્તવિક ભારત રહે છે. કૃષિ ઉપરાંત, કુટીર ઉદ્યોગ ગ્રામીણ ભારતમાં આજીવિકાનો મુખ્ય સ્ત્રોત છે. કુટીર ઉદ્યોગ અથવા નાના પાયાનો ઉદ્યોગ એવો છે કે જ્યાં ઓછી સંખ્યામાં કામદારો અથવા મજૂરો સાથે ઘરે બેઠા વ્યવસાય ચલાવવામાં આવે છે. સભ્યો એક જ કુટુંબ, ધાર્મિક જૂથો અથવા સમુદાયના હોઈ શકે છે.

સ્ત્રોત: <https://pscnotes.in/cottage-industry-india/>

કુટીર ઉદ્યોગો અથવા કુટીર ઉત્પાદનને ઘરગથ્થુ ઉદ્યોગો અથવા ગ્રામીણ ઉદ્યોગો અથવા પરંપરાગત ઉદ્યોગો પણ કહેવામાં આવે છે. કુટીર ઉદ્યોગોએ નાના અને અનૌપચારિક ઉદ્યોગો છે જે કુટીર અથવા રહેઠાણની જગ્યાએ પ્રસ્થાપિત થાય છે. તેઓ નાના પાયાના એકમો અથવા ઉત્પાદન વ્યવસાયો છે જેનું સંચાલન કુટુંબના સભ્યો ધ્વારા તેમના ઘરો અથવા સામાન્ય રીતે તેમના ઘરની નજીકની સંસ્થાઓ ધ્વારા કરવામાં આવે છે. તેઓ ભારતીય અર્થતંત્રની કરોડરજૂ છે. ભારતમાં ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ કમિશન (KVIC) એ એક એવી સંસ્થા છે જે ગ્રામ્ય અને કુટીર ઉદ્યોગને પ્રોત્સાહન આપે છે.

ભારત જેવા દેશમાં જ્યાં બેરોજગારી અને ગરીબી ગંભીર સમસ્યાઓ છે, કુટીર ઉદ્યોગો આ સમસ્યાઓની ગંભીરતા ઘટાડવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. આથી મહાત્મા ગાંધીએ મૃત્યુ પામતા કુટીર ઉદ્યોગોને પુનર્જીવિત કરવા પર ભાર મૂક્યો હતો. દેશ આઝાદ થયો ત્યારથી સરકાર પણ આ દિશામાં શક્ય તમામ પ્રયાસો કરી રહી છે. પરંતુ કુટીર ઉદ્યોગોના માર્ગમાં અનેક મુશ્કેલીઓ છે. તેઓ મોટા પાયાના ઉદ્યોગો સાથે સ્પર્ધા કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે. કુટીર ઉદ્યોગોના ઉત્પાદનો એ કામદારોની સખત મહેનતનું પરિણામ છે. તેથી, ફેક્ટરીઓમાં બનેલા માલસામાનની તુલનામાં તેમની કિંમત હંમેશા ઊંચી રહે છે. કુટીર ઉદ્યોગોમાં કામદારો સામાન્ય રીતે ગરીબ હોય છે.

સ્ત્રોત:<https://www.preservearticles.com/essay/508-words-short-essay-on-cottage-industry-free-to-read/8960>

અભ્યાસના હેતુઓ

1. ભારતમાં કુટીર ઉદ્યોગની ભૂમિકાનો અભ્યાસ
2. ભારતમાં કુટીર ઉદ્યોગો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી સમસ્યાઓનો અભ્યાસ
3. ભારતમાં કુટીર ઉદ્યોગોની સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે સરકાર દ્વારા લેવાયેલા પગલાઓનો અભ્યાસ

ભારતમાં કુટીર ઉદ્યોગોની ભૂમિકા

- કુટીર ઉદ્યોગ રોજગારીની પૂરતી તકો પૂરી પાડે છે, પરિણામે ગરીબીમાં ઘટાડો થાય છે.
- ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થાના સંતુલિત પ્રાદેશિક વિકાસ માટે તે એક અસરકારક માધ્યમ માનવામાં આવે છે.
- તે મહિલાઓની આત્મનિર્ભરતાને પ્રોત્સાહન આપે છે કારણ કે તેઓ કાર્યકારી અને સંચાલકીય સ્તરે આ ઉદ્યોગોમાં નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવે છે.
- તે મોટા એકમોને સંલગ્ન સેવાઓ પૂરી પાડે છે કારણ કે તેઓ કાચા માલ જેમ કે નાના સાધનો, સ્પેરપાર્ટ્સ, વૂલન ઉત્પાદનો વગેરેનું ઉત્પાદન કરતા નથી, પરંતુ કુટીર અને નાના ઉદ્યોગો પાસેથી મેળવે છે.
- તેઓ ઇકો-ફ્રેન્ડલી અને ઉર્જા-કાર્યક્ષમ ઉદ્યોગો છે જેમાં ઉત્સર્જનના નીચા સ્તરો છે.
- તેઓ સ્થાનિક કૌશલ્યોનો ઉપયોગ કરે છે અને તેમની પાસે ઓછી મૂડીની જરૂરિયાત હોય છે.
- કુટીર ઉદ્યોગો ખેતી પર વસ્તીનું દબાણ ઘટાડ્યું છે કારણ કે મોટા ભાગના આ ઉદ્યોગો ગામડાઓ અને નાના શહેરોમાં આવેલા છે. આમ આ ગ્રામીણ અર્થતંત્રના વૈવિધ્યકરણમાં મદદ કરે છે.
- તેઓ ઉચ્ચ નિકાસ ક્ષમતા ધરાવે છે કારણ કે તેમના પરંપરાગત, પર્યાવરણને અનુકૂળ અને અનન્ય ઉત્પાદનોની વૈશ્વિક માંગ નોંધપાત્ર છે.

સ્ત્રોત: <https://cleartax.in/s/cottage-industries-in-india>

ભારતમાં કુટીર ઉદ્યોગો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી સમસ્યાઓ

ભારતમાં કુટીર ઉદ્યોગો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી મુખ્ય સમસ્યાઓ નીચે મુજબ છે:

1. સમયસર અને પર્યાપ્ત ધિરાણની બિન-ઉપલબ્ધતા

પરંપરાગત બેંકો માઇક્રોફાઇનાન્સ સંસ્થાઓ કરતાં વધુ વ્યાજ દર સાથે લોન આપે છે. ગ્રામીણ ઉધાર લેનારાઓની ઓછી આવક અને ખરાબ ક્રેડિટ ઇતિહાસને કારણે ઊંચા વ્યાજ દરો છે. કુટીર ઉદ્યોગો માટે રોકાણકારો મેળવવા મુશ્કેલ છે કારણ કે રોકાણકારો મધ્યમ અને મોટી કંપનીઓમાં રોકાણ કરવાનું

પસંદ કરે છે જે ઝડપથી નાણાં કમાય છે અને નોંધપાત્ર વળતર મેળવે છે. આમ, તેઓ પર્યાપ્ત અને સમયસર ક્રેડિટ મેળવવામાં સમસ્યાઓનો સામનો કરે છે.

2. બિનકાર્યક્ષમ સંચાલન

કુટીર ઉદ્યોગોનું સંચાલન કુટુંબના સભ્યો અથવા વ્યક્તિઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે જેઓ કામગીરીની દેખરેખ રાખે છે અને વ્યવસાયિક દ્રષ્ટિનો અભાવ છે. એક વ્યક્તિ ઉદ્યોગ અને વ્યવસાયના પરિણામોના સંચાલન માટે જવાબદારી લે છે. તે ઉદ્યોગને તેની કામગીરીના વિસ્તરણ અને સ્કેલિંગથી અટકાવે છે, જેના પરિણામે ઉદ્યોગ નાના બજારના સંપર્કમાં આવે છે. જો બજાર મંદ પડે તો ઉદ્યોગને મોટા જોખમનો સામનો કરવો પડી શકે છે.

3. ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનો અભાવ

ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનો અભાવ ભારતમાં કુટીર ઉદ્યોગોના વિકાસને પડકારે છે. જો કે ભારતીય ગામડાઓ રસ્તાઓ દ્વારા જોડાયેલા છે, પરંતુ તમામ ગામડાઓ સારા રોડ કનેક્શન ધરાવતા નથી. આમ, તેઓ લોકો અને રોકાણકારો માટે સહેલાઈથી સુલભ નથી, તેમના વેચાણ અને વૃદ્ધિને અવરોધે છે. એ જ રીતે, વીજળીની ઉપલબ્ધતા પણ કુટીર ઉદ્યોગો માટે એક સમસ્યા છે. ગ્રામીણ ભારતમાં વારંવાર પાવર કટનો સામનો કરવો પડે છે જેના કારણે વ્યવસાયો માટે ઉત્પાદકતામાં ઘટાડો થાય છે. નબળી નાણાકીય સ્થિતિ અને ઓછી મૂડીને કારણે, તેઓને મશીનરી અને સાધનસામગ્રી મેળવવાનું પણ પડકારજનક લાગે છે.

4. તકનીકી અપ્રચલિતતા

કોઈપણ ઉદ્યોગ માટે તકનીકી પ્રગતિ એ સફળતાની ચાવી છે. મોટા ઉદ્યોગો અને કંપનીઓ સમગ્ર વિશ્વમાં તેમના વ્યવસાયને વિસ્તારવા અને વધારવા માટે ટેકનોલોજીનો લાભ લે છે. કુટીર ઉદ્યોગો પાસે અદ્યતન ટેકનોલોજી, સાધનો અને ઉત્પાદન તકનીકોનું પૂરતું જ્ઞાન નથી. વ્યવસાયનું માર્કેટિંગ કરવા અને બજારના નવીનતમ વલણોનું જ્ઞાન મેળવવા માટે નેટ કનેક્શન જરૂરી છે. કુટીર ઉદ્યોગો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આવેલા હોવાથી, તેમની પાસે સારી નેટ કનેક્ટિવિટીનો અભાવ છે, આમ તેમના વિકાસને અસર કરે છે.

5. કાચા માલની મર્યાદિત ઉપલબ્ધતા

કુટીર ઉદ્યોગો પાસે મર્યાદિત સંસાધનો અથવા કાચો માલ હોય છે. તેઓ એવા સંસાધનો પર આધાર રાખે છે જે સમય સાથે ઘટે છે અથવા માત્ર ચોક્કસ ઋતુઓમાં જ ઉપલબ્ધ હોય છે. નાણાકીય અવરોધોને કારણે તેમને સંસાધનો ન મળી શકે. આમાંના ઘણા ઉદ્યોગોને યોગ્ય સમયે અને સ્થળ પર જરૂરી કાચો માલ મેળવવા માટે મદદની જરૂર હોય છે.

6. માર્કેટિંગ સમસ્યાઓ

માર્કેટિંગ વ્યવસાયના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. માર્કેટિંગમાં જાહેરાતો, સોશિયલ મીડિયા, અખબારો, પેમ્ફલેટ્સ વગેરે દ્વારા વ્યવસાયને પ્રોત્સાહન આપવાનો સમાવેશ થાય છે. કુટીર

ઉદ્યોગોને જાહેરાત અને માર્કેટિંગ માટેના ખર્ચ પર ખર્ચ કરવામાં મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે છે. તેમની પાસે મજબૂત માર્કેટિંગ યોજના વિકસાવવા માટે કુશળતા પણ ન હોઈ શકે. નાના વ્યવસાયોને સામાન્ય રીતે બ્રાંડિંગ અને માર્કેટિંગ સાથે સમસ્યાઓ હોય છે કારણ કે તેમને મજબૂત બ્રાન્ડ ઓળખ બનાવવા માટે વધુ ભંડોળ અથવા કુશળતાની જરૂર પડી શકે છે જે બજારમાં દૃશ્યતા અને જાગૃતિનો અભાવ તરફ દોરી જાય છે.

7. મોટા પાયે ઉદ્યોગો સાથે સ્પર્ધા

ભારતમાં ઉદ્યોગો વચ્ચે ઉચ્ચ સ્પર્ધા છે કારણ કે ઘણા ઉદ્યોગો એક જ ક્ષેત્રમાં છે. વધુમાં, કુટીર ઉદ્યોગો દેશભરમાં તેમની પહોંચને પ્રોત્સાહન આપવા અને વધારવા માટે વિશાળ મૂડી ધરાવતા મોટા પાયાના ઉદ્યોગોથી સ્પર્ધાનો સામનો કરે છે. કુશળ પ્રતિભા અને સંસાધનો ધરાવતી બહુરાષ્ટ્રીય કોર્પોરેશનો તરફથી સખત સ્પર્ધાને કારણે તેઓ બજારને કબજે કરવા માટે સંઘર્ષ કરે છે. મોટા પાયાના ઉદ્યોગો તેમની સંસ્થાઓને વધારવા અને સ્પર્ધાને દૂર કરવા માટે નાણાં, કાચો માલ, શક્તિ વગેરેની અછતની સમસ્યાઓનો સામનો કરતા નથી.

8. મજૂરની અછત

કુટીર ઉદ્યોગો મજૂર કર્મચારીઓ પર આધાર રાખે છે અને સામાન્ય રીતે સ્થાનિક પ્રતિભાઓને રોજગારી આપે છે. શહેરી વિસ્તારોમાં કુશળ મજૂરોના સ્થળાંતરને કારણે તેમને ઓછા ખર્ચે મજૂરોનો ઉપયોગ કરવાનો ફાયદો છે. પરંતુ તેઓ અસુરક્ષિત કામ કરવાની પરિસ્થિતિઓ, ઓછા વેતન, ગ્રામીણ સ્થાનો અને લાંબા કામના કલાકોને કારણે કામદારોની અછતનો સામનો કરી રહ્યા છે. કુટીર ઉદ્યોગોમાં કુશળ મજૂરોની અછત સ્થાનિક મર્યાદાઓથી આગળ આ વ્યવસાયોના વિકાસને નુકસાન પહોંચાડી રહી છે.

સ્ત્રોત: <https://cleartax.in/s/cottage-industries-in-india>

ભારતમાં કુટીર ઉદ્યોગોની સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે લેવાયેલા સરકારના પગલાં

કુટીર અને લઘુ ઉદ્યોગો (SSI) ને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ભારત સરકારે વિવિધ પગલાં હાથ ધર્યા છે, જે નીચે મુજબ છે:

- કુટીર ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે રાષ્ટ્રીય લઘુ ઉદ્યોગ નિગમ (NSIC) અને જિલ્લા ઉદ્યોગ કેન્દ્ર (DIC) ની સ્થાપના.
- કુટીર ઉદ્યોગોના વિસ્તરણ, પુનર્વસન અને આધુનિકીકરણ માટે પુનર્ધિરાણ સહાય પૂરી પાડવા માટે નાના ઉદ્યોગ વિકાસ ફંડ (SIDF) ની સ્થાપના કરવી.
- કુટીર ઉદ્યોગોને સશક્ત કરવા અને પ્રાથમિક ધિરાણ સંસ્થાઓ (PLIs) દ્વારા ધિરાણ માટે તેમની સ્વીકાર્યતા સુધારવા માટે નેશનલ ઇક્વિટી ફંડ (NEF) ની રચના.

- સ્મોલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ ડેવલપમેન્ટ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા (SIDBI) નવા પ્રોજેક્ટ્સ, વૈવિધ્યકરણ, વિસ્તરણ, પુનર્વસન અને હાલના એકમોના આધુનિકીકરણ માટે યોગ્ય યોજનાઓ રજૂ કરીને કુટીર ઉદ્યોગોને મદદ કરે છે.
- રૂ. 1 કરોડ સુધીનું ટર્નઓવર ધરાવતા કુટીર ઉદ્યોગો સહિતના નાના પાયાના ઉદ્યોગોને આબકારી જકાતમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવી છે.
- કુટીર ઉદ્યોગો અને SSIs દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતા અમુક કાચા માલ અને ઘટકોની આયાત કરવા પર કન્સેશનલ કસ્ટમ્સ ડ્યુટીના દરો લાદવામાં આવે છે.
- સ્મોલ-સ્કેલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ ડેવલપમેન્ટ ઓર્ગેનાઇઝેશન (SIDO) તેની સેવા સંસ્થાઓ અને વિસ્તરણ કેન્દ્રોના નેટવર્ક દ્વારા કુટીર ઉદ્યોગો અને SSI ને વ્યવસ્થાપક, તકનીકી, આર્થિક અને માર્કેટિંગ સહાય પૂરી પાડે છે.
- કાઉન્સિલ ફોર એડવાન્સમેન્ટ ઓફ રૂરલ ટેકનોલોજી (CART) ગ્રામીણ કુટીર ઉદ્યોગોને તકનીકી સહાય પૂરી પાડે છે.

સ્ત્રોત: <https://cleartax.in/s/cottage-industries-in-india>

સમાપન

ભારતમાં કુટીર ઉદ્યોગ એ મહત્વપૂર્ણ ઉદ્યોગ છે, ભારતમાં કુટીર ઉદ્યોગોની અસરકારક ભૂમિકા જોવા મળે છે. પરંતુ આ કુટીર ઉદ્યોગ ઘણી સમસ્યાઓનો સામનો કરે છે જે આ અભ્યાસમાં જોઈ શકાય છે. ભારત સરકાર ધ્વારા કુટીર ઉદ્યોગોની સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટેના મહત્વપૂર્ણ પગલાં પણ હાથ ધરવામાં આવેલ છે, જેથી કુટીર ઉદ્યોગ વિકાસની ગતિમાં પ્રગતિ કરી શકે.

સંદર્ભ સૂચિ

1. <https://pscnotes.in/cottage-industry-india/>
2. <https://www.preservearticles.com/essay/508-words-short-essay-on-cottage-industry-free-to-read/8960>
3. <https://lotusarise.com/cottage-industry-upsc/>
4. <https://cleartax.in/s/cottage-industries-in-india>

પર્યાવરણ ક્ષેત્રે ‘વિકસિત ભારત @ 47’ માટેનું પ્રયાણ

Dr. Divyesh M. Patel

Assistant Professor,

Vaidya Shri M.M. Patel College of Education,

627-Gulbai Tekra, Ellis bridge, Ahmedabad-6, Gujarat, India,

+919879118722, yrdivyesh@gmail.com

સારાંશ

પર્યાવરણ એ ભારતીય જીવન પ્રણાલીનો ભાગ હતું. ભારતીય રહેણી-કરણી, તહેવારો, પરંપરાઓ, સાહિત્યો, કહેવતો, ગીતો, વગેરે તમામ પાસાઓ પર્યાવરણકેન્દ્રી હતા. ગુલામીકાળ અને આઝાદી બાદ થયેલ વસ્તીવધારા જેવા અનેક કારણોસર વર્તમાન જીવનશૈલી પર્યાવરણથી વિમુખ થઈ ગયેલી જોવા મળે છે. વેલ યુનિવર્સિટી દ્વારા વર્ષ 2022 માં જાહેર કરવામાં આવેલ EPI (Environment Performance Index) માં ભારતનો ક્રમાંક વિશ્વના 180 દેશો પૈકી 180 મો હતો. વેસ્ટ વોટર ટ્રીટમેન્ટ માં 112 મો, પીવાનું શુદ્ધ પાણી પૂરું પાડવામાં 141 મો, વેસ્ટ મેનેજમેન્ટમાં 151મો, દરિયાઈ પ્લાસ્ટિકમાં 135મો, કલાઇમેટ ચેન્જમાં 165 મો જ્યારે હવાની ગુણવત્તામાં 179 મો હતો. આ દર્શાવે છે કે વૈશ્વિક કક્ષાએ પર્યાવરણ ક્ષેત્રે ભારતે પોતાનું સ્થાન મજબૂત કરવા માટે હજુ ખૂબ સઘન પ્રયત્નો કરવા પડશે. ભારત પાસે પર્યાવરણ સંરક્ષણ અધિનિયમ 1986, પાણી પ્રદૂષણ નિયંત્રણ અધિનિયમ 1974, હવા પ્રદૂષણ નિયંત્રણ અધિનિયમ 1981, ભારતીય વન્ય અધિનિયમ 1927, વન સંરક્ષણ અધિનિયમ 1980, વન્યજીવન સંરક્ષણ અધિનિયમ 1972, જૈવવૈવિધ્ય અધિનિયમ 2003 વગેરે જેવી અનેક કાયદાકીય જોગવાઈઓ છે. તેમ છતાં 2047 માં અમૃતોત્સવ સમયે વિકસિત ભારતનું લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે જનભાગીદારી થકી પર્યાવરણ જાગૃતિ પુનઃ ભારતીય જીવનશૈલીનો ભાગ બને તે માટે જમીની સ્તરના પ્રયત્નો ગંભીરતાપૂર્વક કરવા પડશે. પ્રસ્તુત પેપર ભારત સરકાર દ્વારા આ દિશામાં લેવાયેલ પગલાઓને સૂચિત કરે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: પર્યાવરણ, વિકસિત ભારત @ 47

પ્રસ્તાવના:

શાળા અભ્યાસ દરમિયાન ‘ભારત એક વિકાસશીલ દેશ છે’ આ વાક્ય અવારનવાર જોવા અને સાંભળવા મળતું. વિકસિત દેશોની તુલનાએ ભારત વિકાસશીલ દેશ હોવાથી ઊતરતી શ્રેણીમાં હોવાનો અહેસાસ દરેક નાગરિકને થાય તે સ્વાભાવિક છે. 140 કરોડથી વધારે વસ્તી ધરાવતો દેશ વિકસિત દેશોની શ્રેણીમાં આવી શકે તે બાબતનો વિચાર તો ઠીક પણ કલ્પના સુઝાં થઈ શકતી નહોતી. કારણ કે વર્તમાન વ્યવસ્થાતંત્ર અને નાગરિકોનો આચાર-વ્યવહાર જોતાં આ બાબત ક્યારેય સંભવ નહીં થાય તેવું પ્રજા દ્રઢપણે માનતી હતી. આ તરફનો વિચાર કરવા માત્રથી એક લાંબા અને કઠિન માર્ગનું દર્શન થતાં કોઈ

પહેલ કરવા તૈયાર ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ભારત રાષ્ટ્રના અમૃતકાળ દરમિયાન આવનારા 25 વર્ષ માટેનું એક વિઝન માનનીય વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્ર મોદીજીએ રજૂ કરીને ‘વિકસિત ભારત @ 47’ તરફ આગળ વધવા માટે સમગ્ર તંત્રને પ્રોત્સાહિત કર્યાં. વિકસિત દેશોના નિર્દેશકો પૈકી પર્યાવરણ ક્ષેત્રે જે-તે દેશની સ્થિતિ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ નિર્દેશક છે. પર્યાવરણ ક્ષેત્રે એક દેશ તરીકે તમારી મજબૂત સ્થિતિ વિકસિત દેશ તરીકેના તમારા દાવાને મજબૂત બનાવે છે. વર્તમાન સ્થિતિ જોતાં ભારત પર્યાવરણ ક્ષેત્રે ખૂબ પાછળ હોય તેવું જણાઈ આવે છે. 25 વર્ષ જેટલા લાંબા સમયકાળ દરમિયાન મજબૂતાઈથી આ ક્ષેત્રે મક્કમ રીતે સતત આગળ વધવાથી જ કોઈ નક્કર પરિણામ મળી શકવાની સંભાવના છે. આ માટે એક દેશ તરીકે ભારત પાસે સમૃદ્ધ વારસો છે. પર્યાવરણ ક્ષેત્રે સારું પ્રદર્શન કરવા માટે ભારતે લીધેલા કેટલાક પગલાઓની રૂપરેખા પ્રસ્તુત પેપરમાં રજૂ કરવામાં આવી છે. આ પગલાઓ થકી ભારતે ‘વિકસિત ભારત’ તરફનું પોતાનું પ્રયાણ શરૂ કરી દીધેલ છે.

‘વિકસિત ભારત @ 47’ ની સંકલ્પના:

‘વિકસિત ભારત @ 47’ એ ભારત સરકારનું એક એવું સ્વપ્ન છે કે જે વર્ષ 2047 સુધીમાં ભારત જ્યારે પોતાની સ્વતંત્રતાના 100 વર્ષ પૂરા થયાની ઉજવણી કરી રહ્યું હોય ત્યારે તેને વિકસિત દેશોની શ્રેણીમાં જોવા માંગે છે. વૈશ્વિક સ્તરે વિકસિત રાષ્ટ્ર તરીકેની સ્વીકૃતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે વૈશ્વિક ધારાધોરણો મુજબ તમામ ક્ષેત્રોમાં ઉચ્ચત્તમ ગુણવત્તાના ધોરણો સ્થાપિત કરવા પડશે. દેશના લોકોનું જીવનધોરણ સારું બને તે માટે UN દ્વારા આપવામાં આવેલ 17 જેટલા SDGs (Sustainable Development Goals) માં શ્રેષ્ઠ પ્રદર્શન કરવું ધટે. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે યુજીસીએ પણ આ માટેનું પોતાનું વિઝન દર્શાવતો રોડમેપ તૈયાર કરેલ છે. ઘણી યુનિવર્સિટીઓએ પણ 2047 સુધીનો પોતાનો રોડમેપ તૈયાર કરી લીધો છે. શિક્ષણ, આરોગ્ય, જનસેવાઓ, અર્થવ્યવસ્થા, પર્યાવરણ જેવા અનેક ક્ષેત્રોમાં આયોજનબદ્ધ રીતે લાંબા ગાળાના લક્ષ્યાંકો નિર્ધારિત કરીને તે માટેની યોજનાઓ કાર્યાન્વિત કરી દેવામાં આવી છે. સમાચાર માધ્યમોમાં કલાઇમેટ ચેન્જને લગતા જે સમાચારો આવી રહ્યા છે તે ચિંતાજનક છે. ભારતે પોતાના સમૃદ્ધ સાંકૃતિક અને જ્ઞાન વારસાનો આધાર લઈને વિશ્વને એક નવી રાહ ચીંધવા માટે તૈયાર થવું પડશે.

પર્યાવરણ ક્ષેત્રે ‘વિકસિત ભારત @ 47’ તરફની પહેલ:

વર્ષ 2047 માં વિકસિત ભારત તરીકે પ્રસ્થાપિત થવા માટે પર્યાવરણ જેવા મહત્વના ક્ષેત્રમાં નીચેના જેવા પગલાઓ થકી ભારતે પ્રયાણ શરૂ કરી દીધેલ છે.

- 1) **Shoonya (Zero Pollution Mobility):** આ અંતર્ગત શહેરી વિસ્તારમાં EV (Electric Vehicles) નો વ્યાપ વધારવાનો છે. શૂન્ય એટલે સંભાવનાઓની શરૂઆત. તે ખૂબ ઝડપથી વાહનવ્યવહારને ‘શૂન્ય ઉત્સર્જન વાહનો’ તરફ લઈ જવાનું ધ્યેય ધરાવે છે. જાહેર વાહનવ્યવહારથી માંડીને વ્યક્તિગત ધોરણે લોકો EVs નો ઉપયોગ કરતાં થાય તે માટે પ્રોત્સાહક યોજનાઓ જાહેર કરવામાં આવેલ છે.

- 2) **eAMRIT (Accelerated e-Mobility Revolution for India's Transportation):** હવે જ્યારે લોકો EVs તરફ વળ્યા છે ત્યારે તેને લગતી તમામ માહિતી એક જ સ્થાને પ્રાપ્ત થાય તે માટેની પ્રોત્સાહન પૂરું પાડતી વેબસાઇટ છે. તેમાં EVs ની પસંદગી, સરકારી યોજનાઓ, ચાર્જિંગ સ્ટેશનો વગેરેની માહિતી હાથવગી છે. ઘરે કે બહાર ચાર્જિંગ કરવાથી એક ટ્રીપનો થનાર ખર્ચ પણ ગણી શકાય છે.
- 3) **LiFE (Lifestyle for Environment):** કલાઇમેટ ચેન્જ કોન્ફરન્સ (2021) માં વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્ર મોદીજીએ પર્યાવરણ જાગૃત જીવનશૈલીને એક જન આંદોલન બનાવવાની વાત કરેલ હતી. તે વ્યક્તિગત આચાર થકી પર્યાવરણકેન્દ્રી સંસ્કૃતિના નિર્માણનું લક્ષ્ય ધરાવે છે. તેમાં કોઈ એક વ્યક્તિ કે ટીમ તરીકે પાણી, વીજળી, વાહન વ્યવહાર, ખોરાક, વગેરે વિષયો પર તમારા નવાચારો મોકલી શકાય છે.
- 4) **NDAP (National Data and Analytics Platform):** 21 મી સદીમાં માહિતી જ શસ્ત્ર છે. ખેતી, શિક્ષણ, માનવ સંસાધનો, નાણાં, સ્વાસ્થ્ય, આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો, વાહન વ્યવહાર, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી, ઉદ્યોગ, સંસ્કૃતિ, પર્યટન, સંરક્ષણ, ગ્રાહક, પ્રત્યાયન, ચૂંટણી વગેરે જેવા ક્ષેત્રોની કોઈપણ પ્રકારની માહિતી કોઈપણ સમય અંતરાલ, રાજ્ય, મિનિસ્ટ્રી કે ડિપાર્ટમેન્ટ અનુસાર એક જ ક્લિક દ્વારા મેળવી શકાય છે. આ માહિતી નીતિ નિર્ધારણ માટે ચાવીરૂપ ભૂમિકા ભજવે છે.
- 5) **Methanol Economy:** મિથેનોલ ઓછો કાર્બન અને હાઈડ્રોજન ધરાવતું બળતણ છે. COP21 (21st Conference of the Parties) માં ભારતે 2070 સુધીમાં જે 'શૂન્ય ઉત્સર્જન'નું જે લક્ષ્ય રાખેલ છે તે પ્રાપ્ત કરવા માટે મિથેનોલની ભૂમિકા મહત્વની છે. તેના થકી આયાતી તેલની માત્રામાં ઘટાડો અને GHGs ના પ્રમાણમાં ઘટાડાનું પણ લક્ષ્ય છે.
- 6) **NFHS (National Family Health Surveys):** NHFS-4 અને NHFS-5 માંથી પ્રાપ્ત માહિતીના આધારે વર્તમાન સ્થિતિનું આકલન કરી સ્વાસ્થ્ય અને પોષણ અંગેની નીતિઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ માહિતી તમામ લોકસભા મતવિસ્તાર માટે સ્વતંત્ર રીતે પ્રાપ્ત હોય ક્ષેત્રીય સમસ્યાઓને ધ્યાનમાં રાખીને નીતિ નિર્ધારિત કરી શકાય છે.
- 7) **Net Zero: નવેમ્બર 2021 માં** United Nations Framework Convention on Climate Change (COP 26) માં ભારતે 2070 સુધીમાં Net Zero નું લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો નિર્ધાર કરેલ છે. વિશ્વની 17 ટકાથી વધારે વસ્તી ધરાવતો દેશ હોવા છતાં કાર્બન ડાયોક્સાઈડ ઉત્સર્જનમાં 1850 થી 2019 સુધીમાં ભારતે સંગ્રહિત રીતે માત્ર 4 ટકા જેટલો ફાળો આપેલ છે, જે ઘટાડીને શૂન્ય સુધી લઈ જવાનો લક્ષ્યાંક છે.
- 8) **NCAP (National Clean Air Programme):** જાન્યુઆરી 2021 માં શરૂ થયેલ આ કાર્યક્રમ 131 શહેરોમાં હવાની ગુણવત્તામાં સુધારણા કરવાના હેતુસર વિવિધ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરે છે. તે 2025-26 સુધીમાં PM10 (Particulate Matter with diameter less than or equal to 10 micrometers) ના પ્રમાણમાં 40% જેટલો ઘટાડો કરવાનું લક્ષ્ય ધરાવે છે.

- 9) **PRANA (Portal for Regulation of Air-Pollution in non-attainment cities):** તે NCAP કાર્યક્રમના અમલીકરણ પર દેખરેખ રાખવા માટે રચાયેલ છે. તેના દ્વારા જે-તે શહેરની નીતિઓ અને નાણાકીય જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં લઈ લોકો સુધી માહિતી પહોંચાડે છે. દરેક શહેરની અલાયદી યોજનાઓની માહિતી અત્રે મળી રહે છે.
- 10) **CAQM (The Commission for Air Quality Management in NCR and Adjoining Area):** તે દેશની રાજધાની માટે રચિત કમિશન છે કે જે તેના પડોશી રાજ્યો સાથે મળીને GRAP (Graded Action Response Plan) બનાવી હવાની ગુણવત્તા સુધારણા માટેના વિવિધ નીતિ-નિયમોની રચના કરે છે. તેના પરિણામ સ્વરૂપે PM2.5 અને PM10 ના પ્રમાણમાં 2016 પછી 30% જેટલો ઘટાડો થયો અને સ્વચ્છ હવા ધરાવતા દિવસોની સંખ્યામાં 50% જેટલો વધારો થયો છે.
- 11) **SVS (Swachh Vayu Survekshan 2022):** 131 જેટલા શહેરોની હવાના ગુણવત્તાને સુધારવા માટેના પ્રયત્નોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે આ સર્વેક્ષણ હાથ ધરવામાં આવે છે. વર્ષ 2023 માં ઈન્દોર પ્રથમ ક્રમાંકે જ્યારે આગ્રા અને થાણે અનુક્રમે બીજા અને ત્રીજા ક્રમાંકે હતા.
- 12) **BS-IV to BS-VI:** પહેલી એપ્રિલ 2020 થી અમલીકૃત Bharat Stage VI નીતિ અંતર્ગત કાર્બન મોનોક્સાઈડમાં 30% જેટલો જ્યારે નાઇટ્રોજન ઓક્સાઈડના ઉત્સર્જનમાં 50% જેટલો ઘટાડો કરવાનું લક્ષ્ય હતું. વાહનોના ઉત્સર્જન પર નિયંત્રણ આ નીતિનું ધ્યેય છે.
- 13) **SATAT (Sustainable Alternative Towards Affordable Transportation):** આ કાર્યક્રમ ખેતીમાંથી નીકળતા કચરા, શેરડીના કચરા, ઔદ્યોગિક કચરા વગેરે જેવા બાયોમાસ કચરામાંથી કંપ્રેસ્ડ બાયો ગેસ (CBG) ના ઉત્પાદન પર આધારિત છે. તેના થકી ઉદ્યોગ અને વાહનોને ગેસ પૂરો પાડવાનું લક્ષ્ય છે.
- 14) **VRS (Vapour Recovery System):** સ્ટેજ – 1 અંતર્ગત ટ્રકમાંથી ટેંકમાં બળતણ દાખલ કરતી વખતે જ્યારે સ્ટેજ – 2 માં વાહનમાં બળતણ ભરતી વખતે જે બળતણ વાયુ (Vapour) સ્વરૂપે ઊડી જાય છે તેને એકત્રિત કરીને પુનઃ ઉપયોગમાં લેવાની યોજના છે.
- 15) **NRCP (National River Conservation Plan):** ગંગા શુદ્ધિકરણ કાર્યક્રમના વિસ્તાર સ્વરૂપે દ્વિતીય તબક્કામાં NRCP અમલમાં આવ્યો. આ પ્લાન હેઠળ નદીઓમાં છોડી દેવાતા ગંદા પાણીને રોકીને અને તેને અન્ય માર્ગે વાળીને તેના શુદ્ધિકરણ માટેનું આયોજન કરવામાં આવે છે. આ થકી શહેરોને પીવાના સ્વચ્છ પાણીના સ્ત્રોતો પૂરું પાડવાનું લક્ષ્ય છે.
- 16) **Eliminate single use plastics:** UN ના પર્યાવરણ કાર્યક્રમ અનુસાર દર વર્ષે વિશ્વમાં આશરે 300 મિલિયન ટન પ્લાસ્ટિકનો કચરો પેદા કરીએ છે કે જે લગભગ આખી માનવ જાતના વજન જેટલું થાય. લગભગ 91% જેટલા પ્લાસ્ટિકનો પુનઃ ઉપયોગ થતો નથી અને જમીન તથા પાણીમાં પ્રદૂષણ ફેલાવે છે. પ્લાસ્ટિકનો પુનઃઉપયોગ થાય તે હેતુસર માત્ર એક વખત ઉપયોગમાં લેવાતા પ્લાસ્ટિક પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવેલ છે.

- 17) **SAC (Space Applications Centre):** ISRO ના એક મહત્વના આ કેન્દ્ર દ્વારા જમીનના ધોવાણ અને જંગલોના પ્રમાણ પર નજર રાખવામાં આવે છે. આધુનિક ટેકનોલોજીની મદદથી મળતી માહિતીને આધારે જ્યાં જરૂર હોય તેવા સ્થાનો પર જંગલોના પ્રમાણમાં વધારો કરવા માટેની નીતિઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે.
- 18) **CE (circular economy):** આ એક વિશિષ્ટ મોડેલ છે કે જેમાં ઉત્પાદન, માંગ, ઉપયોગ, ભાડાપટ્ટે, પુનઃ ઉપયોગ, રીપેરીંગ, રિસાઈકલિંગ વગેરે પર ભાર આપવામાં આવે છે. તેના થકી કોઈ એક ઉત્પાદનના જીવનચક્રમાં વધારો કરી મૂલ્યવર્ધન કરવામાં આવે છે. તેનો હેતુ લઘુત્તમ કચરો પેદા થાય તેવો છે. આ યોજનાને કાર્યાન્વિત કરવા માટે વિવિધ પ્રકારના કચરા માટે 11 જેટલી કમિટીઓ રચવામાં આવી છે. EPR (Extended Producer Responsibility) નીતિ હેઠળ પ્લાસ્ટિક, ટાયરો, ઇ-વેસ્ટ, બેટરી જેવા ઉત્પાદનો માટે તે ઉત્પાદનનું જીવનચક્ર પૂરું ન થાય ત્યાં સુધીની સંપૂર્ણ જવાબદારી ઉત્પાદકની રહે છે. આ સમગ્ર વ્યવસ્થા કચરાના ઉત્પાદનમાં ઘટાડો કરીને પર્યાવરણને મહત્તમ સુરક્ષા આપવા માટેની છે.
- 19) **MoEFCC (Ministry of Environment, Forest and Climate Change):** આ મંત્રાલય દ્વારા રાષ્ટ્રીય વન નીતિ (1988) હેઠળ ઓછામાં ઓછી ત્રીજા ભાગની જમીન વન વિસ્તાર તરીકે રહે તે સુનિશ્ચિત કરવાના લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ માટે વિવિધ યોજનાઓ શરૂ કરવામાં આવેલ છે. GIM (National Mission for Green India), નગર વન યોજના, વનીકરણ કાર્યક્રમો, વૃક્ષારોપણ કાર્યક્રમો, TOFI (Trees Outside Forest in India) જેવા કાર્યક્રમો શરૂ કરવામાં આવેલ છે.
- 20) **સૂર્યોદય યોજના:** ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના એક કરોડ કુટુંબોની યાદ પર સોલર પેનલ થકી વિદ્યુત ઊર્જા ઉત્પન્ન કરવાની યોજના 2024 માં શરૂ કરવામાં આવી. તેનો હેતુ પુનઃપ્રાપ્ય ઊર્જા સ્ત્રોતોનો મહત્તમ ઉપયોગ કરી વિદ્યુત ઉત્પાદન ક્ષેત્રે આત્મનિર્ભર બનવાનો છે.

પ્રવાવરણ ક્ષેત્રે ‘વિકસિત ભારત @ 47’ ના નિર્દેશકો:

EPI અંતર્ગત વૈશ્વિક સ્તરે વિવિધ દેશોનું આકલન નીચેના નિર્દેશકોને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવે છે.

- 1) **Ecosystem Vitality:** સમુદ્રી વિસ્તારો, સંરક્ષિત વિસ્તારો, પ્રજાતિઓના નિવાસસ્થાન, વૃક્ષોનો ઘટાડો, ઘાસના મેદાનોનો ઘટાડો, માછલી ઉછેરની સ્થિતિ, SO₂ અને NO_x જેવા ગેસ થકી એસિડિફિકેશન, ખેતીમાં પેસ્ટિસાઇડ્સનો ઉપયોગ, વેસ્ટ વોટર મેનેજમેન્ટ.
- 2) **સ્વાસ્થ્ય:** હવાની ગુણવત્તા, ઘરેલું ઘન બળતણનો ઉપયોગ, સ્વચ્છતા, પીવાનું પાણી, લેડ જેવી ભારે ધાતુઓનું પ્રમાણ, ઘન કચારાનું વ્યવસ્થાપન અને પુનઃ ઉપયોગ, દરિયાઈ પ્લાસ્ટિકનું પ્રમાણ.
- 3) **જળ-વાયુ નીતિ:** જળ-વાયુ પરિવર્તન, CO₂/NH₄/N₂O/GHGs વગેરેનો વધારો.

References:

- <https://epi.yale.edu/epi-results/2022/country/ind>
- <https://mnre.gov.in/policies-and-regulations/schemes-and-guidelines/schemes/>
- <https://www.mygov.in/>
- <https://pib.gov.in/>
- <https://www.shoonya.info/>
- Wolf, M. J., Emerson, J. W., Esty, D. C., de Sherbinin, A., Wendling, Z. A., *et al.* (2022). *2022 Environmental Performance Index*. New Haven, CT: Yale Center for Environmental Law & Policy. epi.yale.edu

Viksit Bharat –Vision 2047
Miss Shital Dhanjibhai Parmar
Ph. D. Research Scholar
H.N.G.U., Patan

વિકસિત ભારત 2047 એ વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદીનું વર્ષ 2047 સુધીમાં ભારતને એક વિકસિત દેશ બનાવવાનું વિઝન છે, જ્યારે ભારત તેની આઝાદીના 100મા વર્ષની ઉજવણી કરશે. આ વિઝન મુજબ, ભારત 30-ટ્રીલિયન ડોલરની અર્થવ્યવસ્થા હાંસલ કરશે, દરેક નાગરિકને પાકું ઘર અને પાઈપથી પાણી પૂરું પાડશે, મહિલા ખેડૂતોને ડ્રોન વડે સશક્તિકરણ કરશે, જન ઔષધિ કેન્દ્રો દ્વારા સસ્તું દવાઓની સંખ્યામાં વધારો કરશે અને હરિયાણી અને ટકાઉ વૃદ્ધિની નીતિઓ અપનાવશે. વિકસિત ભારત 2047નો ઉદ્દેશ પણ વસાહતી વારસાને દૂર કરવાનો, મજબૂત કરવાનો છે.

ભારતની ભૌગોલિક રાજકીય સ્થિતિ, અને અન્ય દેશો સાથે તેના રાજદ્વારી સંબંધો વધારશે. વિકસિત ભારત 2047 એ માત્ર એક સૂત્ર નથી, પરંતુ સંકલ્પ, સંકલ્પ છે, જે દેશના લોકોમાં પડઘો પાડે છે. ભારત, ખાસ કરીને યુવાનો, જેઓ પોતાના અને પોતાના દેશ માટે સારા ભવિષ્યની ઈચ્છા રાખે છે.

વિકસિત ભારત 2047 ના કેટલાક પડકારો આ પ્રમાણે છે:

- ❖ ભારતની ભૌગોલિક રાજકીય સ્થિતિ અને રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્યને નબળો પાડતી સંસ્થાનવાદી વારસા પર કાબુ મેળવવો. ઉદાહરણ તરીકે, વિભાજનનો વારસો, સાથે સરહદ વિવાદ પાકિસ્તાન અને ચીન, દક્ષિણ એશિયાના દેશો વચ્ચે વિશ્વાસ અને સહકારનો અભાવ અને આ ક્ષેત્રમાં પશ્ચિમી શક્તિઓનો પ્રભાવ.
- ❖ દક્ષિણ એશિયા અને તેનાથી આગળ પ્રાદેશિક અને ટ્રાંસ-રિજનલ સંસ્થાઓને મજબૂત કરીને કનેક્ટિવિટી પડકારનો સામનો કરવો. ઉદાહરણ તરીકે, BIMSTEC, BRICS, SCO, QUAD, વગેરે. આ પ્લેટફોર્મ ભારતને તેના વેપાર, રોકાણને વધારવામાં મદદ કરી શકે છે.ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, સુરક્ષા અને અન્ય દેશો સાથે સાંસ્કૃતિક સંબંધો.
- ❖ સંરક્ષણ, વેપાર અને દબદબોના સંદર્ભમાં ચીન સાથેના અંતરને ઘટાડીને ચીનના પડકારને સંબોધિત કરવું. ચીન ભારતનું સૌથી મોટું વ્યાપારી ભાગીદાર છે, પરંતુ તેની સૌથી મોટી વ્યૂહાત્મક પણ છે હરીફ ચીન ભારતના પડોશમાં જેમ કે નેપાળ, શ્રીલંકા, બાંગ્લાદેશ, મ્યાનમાર અને હિંદ મહાસાગરમાં તેની હાજરી અને પ્રભાવને વિસ્તારી રહ્યું છે.
- ❖ સ્વચ્છ અને નવીનીકરણીય ઊર્જા સ્ત્રોતો અપનાવીને, કાર્બન ઉત્સર્જન ઘટાડીને, જૈવવિવિધતાના સંરક્ષણમાં વધારો કરીને અને આબોહવા પરિવર્તનની અસરોને ઓછી કરવી. ભારતે તેની બિન-અશ્મિભૂત ઊર્જા ક્ષમતાને 2030 સુધીમાં 500 ગીગાવોટ સુધી વધારવા માટે પ્રતિબદ્ધ છે, તેની ઊર્જા જરૂરિયાતોના 50%ને પૂર્ણ કરે છે.

- ❖ 2030 સુધીમાં પુનઃપ્રાપ્ય ઉર્જામાંથી, 2030 સુધીમાં કુલ અંદાજિત કાર્બન ઉત્સર્જનમાં એક અબજ ટનનો ઘટાડો, તેની અર્થવ્યવસ્થાની કાર્બન તીવ્રતા 45% થી ઓછી કરીને, અને 2070 સુધીમાં નેટ ઝીરોનું લક્ષ્ય હાંસલ કરવું.
- ❖ દરેક નાગરિકને પાકું ઘર અને પાઈપથી પાણી પૂરું પાડીને સર્વસમાવેશક અને સમાન વિકાસ સુનિશ્ચિત કરવો, મહિલા ખેડૂતોને ડ્રોન વડે સશક્તિકરણ કરવું, જન ઔષધિ કેન્દ્રો દ્વારા સસ્તું દવાઓની સંખ્યામાં વધારો કરવો, અને ડિજિટલ અર્થતંત્ર અને ફિનટેક, ટેકનોલોજી-સક્ષમ વિકાસ, શિક્ષણ, કૌશલ્યને પ્રોત્સાહન આપવું. વિકાસ, આરોગ્ય અને નવીનતા.

વિકસિત ભારત 2047 ના કેટલાક ફાયદાઓ છે:

- ❖ વર્ષ 2047 સુધીમાં ભારતને એક વિકસિત દેશ બનાવશે, જ્યારે ભારત તેની આઝાદીના 100મા વર્ષની ઉજવણી કરશે.
- ❖ \$30-ટ્રિલિયનની અર્થવ્યવસ્થા બનાવશે, દરેક નાગરિકને પાકું ઘર અને પાઈપથી પાણી પૂરું પાડશે, મહિલા ખેડૂતોને ડ્રોન વડે સશક્તિકરણ કરશે, પોસાય તેવી સંખ્યામાં વધારો કરશે. જન ઔષધિ કેન્દ્રો દ્વારા દવાઓ, અને હરિયાણી અને ટકાઉ વૃદ્ધિની નીતિઓ અપનાવો.
- ❖ તે સંસ્થાનવાદી વારસાને દૂર કરશે, ભારતની ભૌગોલિક રાજકીય સ્થિતિને મજબૂત કરશે અને અન્ય દેશો સાથે તેના રાજદ્વારી સંબંધોને વધારશે.
- ❖ ડિજિટલ અર્થતંત્ર અને ફિનટેક, ટેકનોલોજી-સક્ષમ વિકાસ, શિક્ષણ, કૌશલ્ય વિકાસ, આરોગ્ય અને નવીનતાને પ્રોત્સાહન આપશે.
- ❖ સાર્વજનિક મૂડી રોકાણ સાથે ખાનગી રોકાણથી શરૂ થતા સદુણ ચક્ર પર આધાર રાખશે જે ખાનગી રોકાણમાં ભીડમાં મદદ કરશે.
- ❖ 2070 સુધીમાં નેટ ઝીરોનું લક્ષ્ય હાંસલ કરશે અને તેની અર્થવ્યવસ્થાની કાર્બન તીવ્રતા 45% થી ઓછી કરશે.
- ❖ સમાવિષ્ટ અને સમાન વિકાસને પ્રોત્સાહન આપશે, છેલ્લા માઈલ સુધી પહોંચશે, સંભવિત, યુવા શક્તિ અને નાણાકીય ક્ષેત્રને મુક્ત કરશે.
- ❖ ભારતના લોકો, ખાસ કરીને યુવાનો સાથે પડઘો પાડશે, જેઓ પોતાના અને પોતાના દેશ માટે સારા ભવિષ્યની ઈચ્છા ધરાવે છે.

2047 માં વિકસિત ભારત એક એવા દેશ જેવો દેખાશે જેણે નીચેના પાસાઓ હાંસલ કર્યા છે:

લગભગ બે દાયકામાં ભારત 30-ટ્રિલિયન ડોલરની વિકસિત અર્થવ્યવસ્થા બનવા માટેના ડ્રાફ્ટ રોડમેપનો અમલ કરો, જેનું વડાપ્રધાન દ્વારા ઔપચારિક અનાવરણ થવાની અપેક્ષા છે. આવતા વર્ષની શરૂઆતમાં નરેન્દ્ર મોદી.

- ❖ વિકસિત ભારત @ 2047' વિઝન ડોક્યુમેન્ટને અનુસરો, જે આગામી કેટલાક દાયકાઓમાં ભારતના વિકાસ અને આર્થિક વૃદ્ધિને માર્ગદર્શન આપવા માટેના મહત્વાકાંક્ષી અને વ્યાપક પ્રયાસોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.
- ❖ ડિસેમ્બર 2021 માં કેબિનેટ સચિવ દ્વારા ઓળખવામાં આવેલ "વધુ સમૃદ્ધ પરંતુ ધુવીકરણ વિશ્વ" સહિત, આઠ ઉભરતા મુખ્ય વૈશ્વિક પડકારોને સંબોધિત કરો. આ છે:
  - ૧) વધુ સમૃદ્ધ પરંતુ ધુવીકૃત વિશ્વ: સમૃદ્ધ અને ગરીબ દેશો અને દેશોની અંદર વચ્ચેનું અંતર વધવાની અપેક્ષા છે, જે સામાજિક અશાંતિ અને રાજકીય અસ્થિરતામાં વધારો તરફ દોરી જાય છે.
  - ૨) વધુ બહુધુવીય વિશ્વ: ચીન અને અન્ય ઉભરતી શક્તિઓનો ઉદય યુએસ અને તેના સાથીઓના વર્ચસ્વને પડકારશે, નવા તણાવ અને સહકારની તકો ઊભી કરશે.
  - ૩) વધુ પ્રતિસ્પર્ધી વિશ્વ: નિયમો-આધારિત આંતરરાષ્ટ્રીય ઓર્ડરને રાજ્ય અને બિન-રાજ્ય કલાકારોના વધતા દબાણનો સામનો કરવો પડશે, જેઓ તેમના ફાયદા માટે તેને નબળો પાડવા અથવા ફરીથી આકાર આપવાનો પ્રયાસ કરશે.
  - ૪) વધુ જોડાયેલ વિશ્વ: ડિજિટલનો ઝડપી વિકાસ અને પ્રસાર તકનીકો જીવનના તમામ પાસાઓને પરિવર્તિત કરશે, વ્યક્તિઓ, વ્યવસાયો અને સરકારો માટે નવી તકો અને જોખમો ઊભી કરશે.
  - ૫) વધુ પર્યાવરણીય રીતે તણાવયુક્ત વિશ્વ: આબોહવા પરિવર્તન અને પર્યાવરણીય અધોગતિની અસરો માનવ સુરક્ષા અને સુખાકારી માટે ગંભીર ખતરો ઊભી કરશે, જેને તાત્કાલિક અને સંકલિત પગલાંની જરૂર છે.
  - ૬) વધુ સ્વાસ્થ્ય અસુરક્ષિત વિશ્વ: કોવિડ-19 રોગચાળાએ વૈશ્વિક આરોગ્ય પ્રણાલીઓની નબળાઈઓ અને પરસ્પર નિર્ભરતાઓને ઉજાગર કરી છે, જે ભવિષ્યની આરોગ્ય કટોકટી માટે વધુ સ્થિતિસ્થાપક અને સમાન પ્રતિભાવોની જરૂરિયાતને પ્રકાશિત કરે છે.
  - ૭) વધુ વસ્તી વિષયક રીતે વૈવિધ્યસભર વિશ્વ: વિશ્વની વસ્તી સતત વધશે, વય વધશે અને સ્થળાંતર કરશે, સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ માટે નવા પડકારો અને તકો ઊભી કરશે.
  - ૮) વધુ મૂલ્યો-સંચાલિત વિશ્વ: મૂલ્યો અને ધોરણો કે જે વૈશ્વિક સહકારને આધાર આપે છે તે વધુને વધુ સ્પર્ધા કરશે અને સાંસ્કૃતિક દ્વારા પ્રભાવિત થશે, ધાર્મિક અને વૈચારિક પરિબળો, જે શાંતિ અને માનવ અધિકારોની સંભાવનાઓને અસર કરે છે.
- ❖ માળખાકીય અને સંસ્થાકીય સુધારાઓ હાથ ધરો, પ્રાદેશિક અસમાનતાઓને દૂર કરો, પુનઃ-એન્જિનિયર પ્રક્રિયાઓ કરો, અમુક ચોક્કસ ક્ષેત્રોમાં શ્રેષ્ઠતા વિકસાવો, આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પુનઃપ્રમાણિત કરો સગાઈઓ, માનવ મૂડી બનાવો અને વૈશ્વિક નેતાઓનો પાક મેળવો.
- ❖ ડ્રાફ્ટ રોડમેપ અને વિઝન ડોક્યુમેન્ટ પર પ્રતિસાદ અને સૂચનો આપવા માટે હિતધારકોના પરામર્શમાં ભાગ લો, જે આગામી મહિને નવી દિલ્હી અને મુંબઈ જેવા શહેરોમાં યોજાવાની છે. 2047 સુધીમાં વધુ સમૃદ્ધ અને વિકસિત ભારત બનાવવા માટે રાજ્ય-સ્તરના વિઝનને રાષ્ટ્રીય વિઝન સાથે સંરેખિત કરો.

- ❖ બહુવિધ સંદર્ભ બિંદુઓ પર કામ પરની પ્રગતિનું નિરીક્ષણ કરો - 2030, 2040 અને પછી 2047માં ભારતની સ્થિતિ.

વિકસિત ભારત 2047 શક્ય બનાવવા માટે, અમે નીચે મુજબ કરી શકીએ છીએ:

- ❖ 2047 સુધીમાં \$30-ટ્રિલિયન અર્થતંત્રના લક્ષ્ય માટે સરકારની યોજનાને સમર્થન આપો, જેમાં માળખાકીય અને સંસ્થાકીય સુધારાઓ, પ્રાદેશિક વિકાસ, પ્રક્રિયા પુનઃપ્રક્રિયાની જરૂર છે. એન્જિનિયરિંગ, વિશિષ્ટ ક્ષેત્રોમાં શ્રેષ્ઠતા, આંતરરાષ્ટ્રીય જોડાણો, માનવ મૂડી અને વૈશ્વિક નેતૃત્વ.
- ❖ 'વિકસિત ભારત @ 2047' વિઝન ડોક્યુમેન્ટને અનુસરો, જે ભારતના માર્ગદર્શન આપે છે. આગામી કેટલાક દાયકાઓમાં વિકાસ અને આર્થિક વૃદ્ધિ, અને વિવિધ આવરી લે છે ક્ષેત્રો જેમ કે ગ્રામીણ અને કૃષિ, ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, સંસાધનો, સામાજિક દ્રષ્ટિ, કલ્યાણ, નાણા અને અર્થતંત્ર, વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગ, ટેકનોલોજી, શાસન અને સુરક્ષા અને વિદેશી બાબતો.
- ❖ સ્ટેકહોલ્ડર્સના પરામર્શમાં ભાગ લો, જે ડ્રાફ્ટ રોડમેપ અને વિઝન ડોક્યુમેન્ટ પર પ્રતિસાદ અને સૂચનો પ્રદાન કરે છે અને આગામી સમયમાં થવાની અપેક્ષા છે .નવી દિલ્હી અને મુંબઈ જેવા શહેરોમાં મહિનો.
- ❖ 2047 સુધીમાં વધુ સમૃદ્ધ અને વિકસિત ભારત બનાવવા માટે રાજ્ય-સ્તરના વિઝનને રાષ્ટ્રીય વિઝન સાથે સંરેખિત કરો.
- ❖ બહુવિધ સંદર્ભ બિંદુઓ પર કામ પરની પ્રગતિનું નિરીક્ષણ કરો - 2030, 2040 અને પછી 2047માં ભારતની સ્થિતિ.
- ❖ ડિસેમ્બર 2021 માં કેબિનેટ સચિવ દ્વારા ઓળખાયેલ "વધુ સમૃદ્ધ પરંતુ ધુવીકરણ વિશ્વ" સહિત, આઠ ઉભરતા મુખ્ય વૈશ્વિક પડકારોને સંબોધિત કરો.
- ❖ વિકસિત ભારત ના ચાર સ્તંભોને અપનાવો, જે સ્ત્રી શક્તિ, યુવા શક્તિ, ખેડૂતો અને ગરીબ પરિવારો છે.
- ❖ લીલી અને ટકાઉ વૃદ્ધિ નીતિઓ અપનાવો, જે ભારતને 2030 સુધીમાં તેની બિન-અશ્મિભૂત ઊર્જા ક્ષમતાને 500 GW સુધી વધારવા માટે પ્રતિબદ્ધ કરે છે, 2030 સુધીમાં તેની નવીનીકરણીય ઊર્જામાંથી 50 ટકા ઊર્જાની જરૂરિયાતો પૂરી કરે છે, કુલ અંદાજિત કાર્બન ઉત્સર્જનમાં એક ઘટાડો કરે છે. 2030 સુધીમાં બિલિયન ટન, તેની અર્થવ્યવસ્થાની કાર્બન તીવ્રતામાં 45 ટકાથી પણ ઓછો ઘટાડો કરવો અને 2070 સુધીમાં ચોખ્ખી શૂન્યનું લક્ષ્ય હાંસલ કરવું.

ગુજરાત રાજ્ય ના ખેડૂતો માટેની સરકારી યોજનાઓ

Satishbhai Ratilal Vasava

Ph. D. Scholar Economics

(Bhakt Kavi Narshi Maheta University Junagadh)

Ph. D. Guide: Dr. Kapil P. Ghosiy

Government Arts and Commerce College, Vanthali

Bhakt Kavi Narshi Maheta University Junagadh

પ્રસ્તાવના:

ભારતમાં કૃષિ સબસિડી 1960 ના દાયકાના મધ્યમાં HYV પ્રોગ્રામની રજૂઆત માટે ભારતીય ખેડૂતોને સિંચાઈ, પાણી, ખાતર અને વીજળી જેવા ગુણવત્તાયુક્ત ઇનપુટ્સ પૂરા પાડવા માટે ઉચ્ચ પ્રાથમિકતાની આવશ્યકતા હતી. આ બધાને કૃષિના વિકાસ માટે આવશ્યક ઇનપુટ્સ તરીકે વર્ગીકૃત કરવામાં આવ્યા હતા. સરકારે આ ઇનપુટ્સને સબસિડી આપવાનો નિર્ણય લીધો તે સમયે તમામ ખેડૂતો માટે આ ઇનપુટ્સ સુલભ છે તેની ખાતરી કરવા માટે.

(<https://www.civildaily.com/farm-subsidies-in-india-definition-working-need-negative-impacts/>)

કૃષિ સબસિડી ની શરૂઆત યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં થઈ હતી. 1929-30 ની મહામંદી દરમિયાન જ્યારે સરકારે કૌટુંબિક ખેતરોને બચાવવાની કોશિશ કરી જે નીચે જઈ રહ્યા હતા. કૃષિક્ષેત્ર ને સુરક્ષિત કરવાના પ્રયાસરૂપે, સરકારે કૃત્રિમ રીતે ઉદ્યોગને ટકાવી રાખવા, ગ્રામીણક્ષેત્ર અને ખેડૂતને થતા નુકસાનના જોખમને સરભર કરવા માટે ખેડૂતોને સબસિડીરૂપે, નાણાની રકમ આપી. યુએસ સરકારે કૃષિ ઉત્પાદનોની નિકાસ પર સબસિડી આપીને કૃષિ નિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે રચાયેલ આંતરરાષ્ટ્રીય કરારો પર હસ્તાક્ષર કરીને કૃષિ બજારોને સ્થિર કરવાનો પ્રયાસ પણ કર્યો છે. 1933 માં તેમની શરૂઆતના સમયે, કૃષિ સબસિડીનો હેતુ લોકોના રક્ષણ કરવાનો હતો અમેરિકન એન્ટરપ્રાઇઝ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના એગ્રીકલ્ચર સ્ટડીઝ પ્રોગ્રામના ડિરેક્ટર વિન્સેન્ટ સ્મિથના જણાવ્યા મુજબ , માત્ર ટોચના 15% ખેડૂતોને જ ફાયદો થાય છે જેઓ 85% થી વધુ સબસિડી મેળવે છે. આ સબસિડીઓ નાના, ગરીબ ખેડૂતોને અન્યાયી રીતે તેમના વિકાસની તકને બાકાત રાખીને બજારથી ડિસ્કનેક્ટ કરે છે.

(<https://www.povertycure.org/learn/issues/charity-hurts/agricultural-subsidies>)

ગુજરાત રાજ્યના વિકાસમાં ખેતી ક્ષેત્રનો અગત્યનો ફાળો રહેલો છે. ગુજરાતમાં ખેતી મુખ્યત્વે નાના ખેતરોમાં વહેંચાયેલી છે. અને વરસાદ પર આધારિત છે કૃષિ સંચાલનમાં ટૂંકી જમીન મોટેભાગે

નફાકારક રહેતી નથી. ગુજરાતમાં કુલ ખેતીલાયક જમીનમાંથી આશરે 60% જમીન વરસાદ આધારિત છે અને પિયત જમીન 35 ટકા છે.

ગુજરાત રાજ્ય નાં તમામ ખેડૂતો માટે રાજ્ય નાં કૃષિ વિભાગના દ્વારા ikhedut Portal બનાવવા માં આવેલ છે. આ પોર્ટલ પર ખેડૂતો માટે વિવિધ પ્રકારની તમામ કૃષિ માટે ની સરકારી યોજનાઓ મૂકવામાં આવે છે. જ્યાં જે ખેડૂત લાભાર્થી આ યોજનાઓ નો લાભ લેવા માંગતા હોઈ તેઓ ત્યાં ઓનલાઈન અરજી કરી ને જેતે યોજના માટે લાભ મેળવી શકે છે.

આ તમામ યોજનાઓ માં પશુપાલન ની યોજનાઓ, બાગાયતી યોજનાઓ અને ખેતીવાડી ની યોજનાઓ મૂકવામાં આવે છે. જેનો ખેડૂતો સીધો લાભ મેળવી શકે છે. વધું માં આપને જણાવી દઈએ છીએ કે હાલ કૃષિ વિભાગના ની અન્ય યોજનાઓ આ પોર્ટલ મૂકવામાં આવશે. જેની વિગતો આજ નાં આર્ટિકલ માં આપને જણાવવામાં આવશે.

IKhedut Portal યોજના નો મુખ્ય હેતુ ગુજરાત રાજ્યના તમામ ખેડૂતોને સરકારી યોજનાઓનો લાભ આપવાનો છે. આઈ ખેડૂત પોર્ટલ યોજના દ્વારા ખેડૂતો કોઈપણ યોજના માટે સરળતા થી ઓનલાઈન અરજી કરી શકે છે અને અરજીની સ્થિતિ પણ ચેક કરી શકે છે. ખેડૂતોએ યોજના ના લાભ લેવા કે અરજી કરવા માટે કોઈપણ સરકારી ઓફિસ જવાની જરૂર રહેશે નહીં.

ગુજરાત સરકાર દ્વારા રાજ્યના દરેક ખેડૂતોને અનેક પ્રકારના લાભો અને સેવા આપવા માટે i-ખેડૂત પોર્ટલ યોજના 2023 શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાત સરકારે ખેતી, પશુપાલન, બાગાયત, મત્સ્યોદ્યોગ, જમીન અને જળ સંરક્ષણ માટે ઘણી યોજનાઓ શરૂ કરી છે. આ તમામ યોજનાઓ વિશેની માહિતી i-khedut પોર્ટલ પર ઉપલબ્ધ છે અને રાજ્યમાં દરેક ખેડૂત આ આઈ ખેડૂત યોજના નો લાભ મેળવવા માટે આ ઓનલાઈન પોર્ટલ પર અરજી કરી શકે છે.

iKhedut portal ગુજરાત પર તમને ઘણા બધા પ્રકાર ની સેવાઓનો લાભ મળશે જેવી કે ડિલર પાસે ઉપલબ્ધ કૃષિ વિષયક સાધન સામગ્રીની વિગતો, કૃષિ ધિરાણ આપનાર બેંક/ સંસ્થાની માહિતી, અધ્યતન કૃષિ અને સંલગ્ન વિષયક તાંત્રિક માહિતી, કૃષિ પેદાશોના વિવિધ એ.પી.એમ.સી. ના બજાર ભાવ, હવામાનની વિગતો, ખેતીમાં મૂંઝવતા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ, ખેતીની જમીન ખાતાની વિગતો.

છેલ્લા દસ વર્ષમાં ગુજરાત રાજ્યના બજેટમાં કૃષિ અને સહકાર વિભાગમાં ફાળવેલા નાણા

ક્રમ	વર્ષ	કૃષિ ક્ષેત્ર અને સહકાર વિભાગમાં ફાળવેલ નાણા (કરોડમાં)	કુલ બજેટ (કરોડ મા)
1	2014-15		
2	2015-16	4878.20	133465
3	2016-17	5792.45	85557

4	2017-18	6400	172179
5	2018-19	6755	181945
6	2019-20	7111	204815
7	2020-21	7423	207029
8	2021-22	7232	227029
9	2022-23	7737	243965
10	2023-24	22605	243965

સ્ત્રોત: (<https://financedepartment.gujarat.gov.in/Budget.html>)

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં ગુજરાત રાજ્યના છેલ્લા દસ વર્ષના બજેટમાં કુલ બજેટ અને બજેટમાંથી કૃષિ અને સહકાર વિભાગમાં કુલ કેટલા નાણા ફાળવવામાં આવેલા છે તે દર્શાવવામાં આવેલ છે.

હેતુઓ

- ગુજરાત રાજ્યમાં છેલ્લા દસ વર્ષમાં કૃષિક્ષેત્ર માટે ફાળવવામાં આવેલ નાણા
- ગુજરાત સરકાર દ્વારા ખેડૂતોને પ્રોત્સાહન સ્વરૂપે આપવામાં આવતી સબસીડી

સબસીડી નો અર્થ અને વ્યાખ્યા:

કૃષિ સબસિડીનો અર્થ:

૧) કૃષિ સબસિડી (જેને કૃષિ પ્રોત્સાહન પણ કહેવાય છે) એ કૃષિ વ્યવસાયો, કૃષિ સંસ્થાઓ અને ખેતરોને તેમની આવકની પૂર્તિ કરવા, કૃષિ કોમોડિટીના પુરવઠાનું સંચાલન કરવા અને આવી ચીજવસ્તુઓની કિંમત અને પુરવઠાને પ્રભાવિત કરવા માટે ચૂકવવામાં આવતું સરકારી પ્રોત્સાહન છે.

૨) કૃષિમાં સબસિડીનો અર્થ છે ખેડૂતોને રાહત દરે કેટલાક મહત્વપૂર્ણ ઇનપુટ્સ પૂરા પાડવા જે તેના બજાર દર કરતા ઘણા ઓછા છે.

સબસિડી ગરીબ ખેડૂતોને આધુનિક ટેકનોલોજી અને ઇનપુટ્સનો ઉપયોગ કરવા સક્ષમ બનાવીને સમૃદ્ધ અને ગરીબ ખેડૂતો વચ્ચે સમાનતા લાવે છે.

(<https://www.insightsonindia.com/agriculture/farm-subsidies-and-msp/>)

ગુજરાત આઈ ખેડૂત પોર્ટલ યોજના ના લાભો:

- આ યોજના માટે અરજી કરવા કે લાભ લેવા માટે ખેડૂતે સરકારી ઓફિસ જવાની જરૂર નથી.
- આનો લાભ રાજ્યના ખેડૂતો કોઈપણ સમયે ઘરે બેઠા ઓનલાઈન યોજના સંબંધિત માહિતી મેળવી શકે છે.
- આ ઓનલાઈન સુવિધા દ્વારા, જે ખેડૂતો નોંધણી નથી કરાવેલ તે પણ યોજનાઓ માટે અરજી કરી શકે છે.

- ગુજરાતના દરેક ખેડૂતો આ યોજનાનો લાભ લઈ શકે છે.
- IKhedut પોર્ટલ હેઠળ ખેડૂતોના કલ્યાણ માટે ઘણી સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે.

I-ખેડૂત પોર્ટલની પાત્રતા:

- ખેડૂત અરજદાર ગુજરાતનો કાયમી નિવાસી હોવો જોઈએ.
- અરજદારનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી હોવો જોઈએ.

આઈ ખેડૂત પોર્ટલ માટે જરૂરી દસ્તાવેજો:

અરજદારનું આધાર કાર્ડ, ઓળખપત્ર, બેંક એકાઉન્ટ પાસબુક, મોબાઇલ નંબર, પાસપોર્ટ સાઇઝનો ફોટો

I Khedut Portal પર ની યોજનાઓ:

- ખેતીવાડી ની યોજનાઓ
- પશુપાલનની યોજનાઓ
- બાગાયતી યોજનાઓ
- મત્સ્ય પાલન ની યોજનાઓ
- ગુજરાત એગ્રો ઇન્ડસ્ટ્રીઝ કોર્પોરેશન લિ

અન્ય યોજનાઓ:

- આત્માની પ્રાકૃતિક કૃષિ યોજનાઓ
- ગોડાઉન સ્કીમ – ૨૫% કેપીટલ સબસિડી
- ગૌસેવા અને ગૌચર વિકાસ બોર્ડ, ગુજરાતની સહાયકારી યોજનાઓ
- સેન્દ્રિય ખેતીને પ્રોત્સાહન આપવા માટેની યોજનાઓ
- ધિરાણ સહકારી મંડળીઓ દ્વારા ગોડાઉન બનાવવા સહાય યોજના

યોજનાની યાદી:

રાજ્ય સરકાર દ્વારા ઘણી બધી યોજનાઓ ની શરૂઆત કરવામાં આવી છે જેમાંથી કૃષિક્ષિક ક્ષેત્રની વિવિધ યોજનાઓનો લાભ લેવા માટે રાજ્ય સરકાર દ્વારા I-KHEDUT PORTAL નામની વેબસાઈટ ઉપલબ્ધ કરવામાં આવી છે આ વેબસાઈટ દ્વારા ખેડૂતોની ખેતી અંગેની તમામ માહિતી ઘર આંગણે પૂરી પાડવામાં આવે છે આ યોજના દ્વારા રાજ્ય સરકારે I-KHEDUT PORTAL પર અલગ અલગ 49 જેટલી યોજનાઓ છે, જે નીચે મુજબ છે.

ક્રમ	યોજનાઓની યાદી
1	ઓજાર
2	એગ્રો સર્વિસ પ્રોવાઇડર યુનિટ
3	કમ્બાઇન હાર્વેસ્ટર
4	કલ્ટીવેટર
5	ખેડૂતને પાક મૂલ્ય વૃદ્ધિ કરવા માટે પ્રોત્સાહન
6	ગ્રાઉન્ડનર ડીગર
7	ચાપ કટર (ટ્રેક્ટર /પાવર પિલર ઓપરેટર)
8	ટ્રેક્ટર
9	તાડપત્રી
10	ચાફ કટર (ટ્રેક્ટર /પાવર ટીલર ઓપરેટર)
11	પેડી ટ્રાન્સ પ્લાન્ટર
12	પ્લાઉ (તમામ પ્રકારના)
13	પ્લાન્ટર (અન્ય પ્રકારના)
14	પશુ સંચાલિત વાવણીઓ
15	પાક સંગ્રહ સ્ટ્રક્ચર (ગોડાઉન)
16	પાવર ટીલર
17	પાવર પ્રેસર
18	પોટેટો ડીગર
19	પોટેટો પ્લાન્ટર
20	પોસ્ટ હાર્વેસ્ટ ના સાધનો
21	પોસ્ટ હોલ ડીગર
22	ફાર્મ મશીનરી બેંક 10- લાખ સુધીની
23	ફાર્મ મશીનરી બેંક 25- લાખ સુધીની
24	ફાર્મ મશીનરી બેંક(પસંદ કરેલા જિલ્લા /ગામ)
25	બ્રશ કટર
26	બેલર (ટ્રેક્ટર સંચાલિત ઘાસ ની ઘાસડી બાંધવા માટેનું સાધન)
27	માનવ સંચાલિત સાઇથ (કાપણીનું સાધન)

28	માલ વાહક વાહન
29	રિઝર/ બંડ ફાર્મર/ ફરો ઓપનર
30	રીપર/ બાઈન્ડર(તમામ પ્રકારના)
31	રોટરી પાવર ટીલર (સેલ્ફ પ્રોપેલ્ડ)/ પાવર વીડર
32	રોટાવેટર
33	લેન્ડ લેવલર
34	લેસર લેન્ડ લેવલર
35	વ્હીલ હો (આંતર ખેડનું સાધન)
36	વાવણીયા/ઓટોમેટીક ડ્રિલ (તમામ પ્રકારના)
37	વિનોવીંગ ફેન
38	શ્રેડર મોબાઇલ શ્રેડર
39	સબ સોઈલર
40	સ્માર્ટ હેન્ડ ટુલ્સ કીટ
41	હેરો (તમામ પ્રકારના)
42	હાઇ-ટેક હાઈ પ્રોડક્ટિવ ઇન્ક્રિમેન્ટ હબ 100લાખ ની
43	ટ્રેક્ટર ઓપરેટેડ સ્પ્રેયર
44	પાક સંરક્ષણ સાધનો- પાવર સંચાલિત
45	સોલાર લાઈટ ટ્રેપ
46	સ્માર્ટ ફોનની ખરીદી પર સહાય
47	પંપ સેટ
48	પાણીના ટાંકા બનાવવા સહાય આપવાની યોજના
49	વોટર કેરિંગ પાઇપલાઇન

ઉપર દર્શાવેલ યોજનાઓ મુજબ મુખ્ય યોજનાઓ ની માહિતી નીચે મુજબ છે.

પાણીના ટાંકા બનાવવા આપવાની સહાય યોજના:

ટપક સિંચાઈ મારફત પાણીના કરકસર યુક્ત ઉપયોગ માટે પાણીના ટાંકા બનાવવા સહાય આપવાની યોજના વ્યક્તિગત સહાયના કેસમાં જે તે અરજદારના ખાતામાં સહાય ખર્ચના ૫૦% અથવા રૂ. ૯.૮૦ લાખ બે માંથી જે ઓછું હોય તે ચુકવવાની રહેશે. નાની સાઈઝના પાણીના ટાંકા બનાવવામાં આવે તો તે માટે સહાયનું ધોરણ યુનિટ કોસ્ટ રૂ.૧૯.૬૦ લાખ નિયત કરી તદનુસાર પ્રોગ્રેસ મુજબ ખર્ચના ૫૦ ટકા અથવા ખરેખર થયેલ ખર્ચ બે માંથી જે ઓછું હોય તે મુજબ સહાય આપવામાં આવશે. સહાય

મેળવવા માટે ઓછામાં ઓછા ૭૫ ઘનમીટરના પાણીના પાકા ટાંકા બનાવવાના રહેશે. (બ)સામુહિક જુથના કિસ્સામાં જૂથ દ્વારા નક્કી કરેલ જૂથ લીડરના ખાતામાં સહાય ખર્ચના ૫૦% અથવા રૂ.૯.૮૦ લાખ બે માંથી જે ઓછું હોય તે ચુકવવાની રહેશે. નાની સાઈઝના પાણીના ટાંકા બનાવવામાં આવે તો તે માટે સહાયનું ધોરણ યુનિટ કોસ્ટ રૂ.૧૯.૬૦ લાખ નિયત કરી તદનુસાર પ્રોરેટા મુજબ ખર્ચના ૫૦ ટકા અથવા ખરેખર થયેલ ખર્ચ બે માંથી જે ઓછું હોય તે મુજબ સહાય આપવામાં આવશે. સહાય મેળવવા માટે ઓછામાં ઓછા ૭૫ ઘનમીટરના પાણીના પાકા ટાંકા બનાવવાના રહેશે. સદર યોજનાની સહાય માટે તમામ લાભાર્થી ખેડૂત ખાતેદારે સુક્ષ્મ પિયત/માઈક્રો ઇરીગેશન સીસ્ટમ અપનાવેલ હોય તેમને જ યોજનાનો લાભ આપી શકાશે. આ યોજના હેઠળની સહાય માટે યુનિટ કોસ્ટમાં ઓછામાં ઓછા ૭૫ ઘનમીટરની અને વધુમાં વધુ ૧૦૦૦ ઘનમીટરની ક્ષમતાવાળી આર. સી. સી ની પાણીની ટાંકીનો સમાવેશ કરવાનો રહેશે. આ યોજનાનો લાભ જે તે સર્વે નંબરો માટે આજીવન એક જ વખત મળી શકશે.

પાક સંગ્રહ સ્ટ્રક્ચર (ગોડાઉન):

અનુ. જાતિ અને અનુ. જનજાતિ સિવાયના ખેડૂત લાભાર્થીને કુલ ખર્ચના ૫૦ ટકા અથવા રૂ. ૭૫,૦૦૦ (પંચોત્તેર હજાર) બે માંથી જે ઓછું હોય તે.

માલ વાહક વાહન:

કિસાન પરિવહનયોજના નાના/સિમાંત/મહિલા/અનુ. જાતિ/ અનુ.જનજાતિના ખેડૂતોને : કુલ ખર્ચના ૩૫% અથવા રૂ. ૭૫,૦૦૦/- બે માંથી ઓછું હોય તે, સામાન્ય/ અન્ય ખેડૂતોને: કુલ ખર્ચના ૨૫% અથવા રૂ. ૫૦,૦૦૦/- બે માંથી ઓછું હોય તે.

ડ્રોનથી છંટકાવ:

કૃષિ ક્ષેત્રમાં અદ્યતન ડ્રોન ટેક્નોલોજી (કૃષિ વિમાન) ના ઉપયોગથી છંટકાવની સેવા ૧) ખર્ચના ૯૦% અથવા વધુમાં વધુ રૂ.૫૦૦/- બે માંથી જે ઓછું હોય તે રકમ પ્રતિ એકર, પ્રતિ છંટકાવ મળવાપાત્ર થશે. ૨) ખાતાદીઠ નાણાંકીય વર્ષમાં વધુમાં વધુ કુલ પાંચ એકર અને વધુમાં વધુ પાંચ છંટકાવની મર્યાદામાં સહાય મળવાપાત્ર રહેશે.

તાડપત્રી:

અનુસુચિત જનજાતીનાં ખેડૂતો માટે તાડપત્રીની ખરીદ કિંમતના ૭૫ % અથવા રૂ.૧૮૭૫/- બેમાંથી જે ઓછું હોય તે. ખાતા દીઠ વધુમાં વધુ બે નંગ.

સામાન્ય ખેડૂતો માટે તાડપત્રીની ખરીદ કિંમતના ૫૦ % અથવા રૂ ૧૨૫૦/- બે માંથી જે ઓછું હોય તે. ખાતા દીઠ વધુમાં વધુ બે નંગ.

વોટર કેરીંગ પાઇપલાઇન:

ખરીદ કિંમતના ૭૫% અથવા રૂ.૨૨૫૦૦/- પ્રતિ લાભાર્થી બે માંથી જે ઓછું હોય તે HDPE પાઇપ માટે રૂ.૭૫/-પ્રતિ મીટર, PVC પાઇપ માટે રૂ.૫૨.૫૦/-પ્રતિ મીટર, HDPE Laminated Woven flat tube પાઇપ માટે રૂ.૩૦/- પ્રતિ મીટર.

કિંમતના ૫૦ % અથવા રૂ.૧૫૦૦૦/- પ્રતિ લાભાર્થી બેમાંથી જે ઓછું હોય તે, HDPE પાઇપ માટે રૂ. ૫૦/- પ્રતિ મીટર, PVC પાઇપ માટે રૂ. ૩૫/- પ્રતિ મીટર અને HDPE Laminated Woven lay flat Tubes માટે રૂ. ૨૦/- પ્રતિ મીટર.

સમાપન:

ઉપરોક્ત માહિતી પરથી કહી શકાય કે છેલ્લા દસ વર્ષમાં કૃષિ અને સહકાર વિભાગ માટે સરકાર દ્વારા સારા એવા નાણા ફાળવવામાં આવે છે, અને તેના થકી ખેડૂતોને યોજનાના લાભ પ્રોત્સાહન માટે સબસીડી રૂપે ચૂકવવામાં આવે છે જેનાથી ખેડૂત પોતાની આવકો વધારી શકે પોતાનું જીવનધોરણ સુધારી શકે અને ઉત્પાદનમાં પણ વધારો કરી શકે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

- <https://ikhedut.gujarat.gov.in/>
- <https://www.civildaily.com/farm-subsidies-in-india-definition-working-need-negative-impacts/>
- <https://www.povertycure.org/learn/issues/charity-hurts/agricultural-subsidies>
- <https://financedepartment.gujarat.gov.in/Budget.html>
- <https://www.insightsonindia.com/agriculture/farm-subsidies-and-msp/>

વિકસિત ભારતની સંકલ્પના સામે રહેલા અવરોધો

Dr. Dilavarkhan N. Pathan

Assistant Professor, Department of Economics

Shree Rang Navchetan Mahila Arts College, Valia, Ta-Valia, Dist-Bharuch.

Email: pathandn@gmail.com

Mob. No: 9712623487

ABSTRACT

કોઈપણ દેશના અલ્પવિકસિતમાંથી વિકાસશીલ અને વિકાસશીલમાંથી વિકસિત દેશ બનવામાં કેટલાક આર્થિક પરિબલો અને કેટલાક બિન-આર્થિક પરિબલો મહત્વની ભૂમિકા નિભાવતા હોય છે. આયોજનકાળ દરમિયાન અલ્પવિકસિત અર્થતંત્રમાંથી હાલમાં ભારત વિકાસશીલ દેશ બન્યો છે. વર્તમાન સમયમાં ભારત સરકારે ઇ.સ.2047 સુધીમાં વિકસિત ભારત માટેનો સંકલ્પ જાહેર કર્યો છે. આયોજનકાળ દરમિયાન ભારતની રાષ્ટ્રીય આવકમાં સરેરાશ 3.5 ટકાથી 4.0 ટકા વૃદ્ધિદર રહ્યો છે, માથાદીઠ આવકમાં સરેરાશ 1.5 ટકાથી 2.0 ટકાનો વૃદ્ધિદર રહ્યો છે. બારમી પંચવર્ષીય યોજનામાં આર્થિક વિકાસનો દર 6.8 ટકા અને 2017-18માં 7.1 ટકા રહ્યો છે. આર્થિક સહકાર અને વિકાસ માટેની સંસ્થા(OECD) દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા તાજેતરના અહેવાલ મુજબ સમગ્ર વિશ્વમાં અમેરીકા અને ચીન પછી ભારત ત્રીજા નંબરનો સ્થાન ધરાવતું અર્થતંત્ર બની ગયો છે. વર્તમાન સમયમાં ભારતીય અર્થતંત્રમાં કેટલાક આર્થિક અને બિન આર્થિક પરિબલો છે જેના લીધે વિકસિત ભારત લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં અવરોધ ઉદભવી શકે છે. આ અવરોધોના લીધે કાં તો ભારત ઇ.સ. 2047 સુધીમાં વિકસિત દેશ બની શકશે નહીં અથવા ‘અપંગ વિકસિત ભારત’ બનશે.

પ્રસ્તાવના:

વિશ્વના તમામ દેશો આર્થિક વિકાસની દ્રષ્ટિએ ત્રણ તબક્કાઓમાંથી પસાર થાય છે; અલ્પવિકસિત અવસ્થા, વિકાસશીલ અવસ્થા અને વિકસિત અવસ્થા. આર્થિક વિકાસની આ ત્રણ અવસ્થાઓ ક્રમશઃ. આર્થિક વિકાસનું ઓછું પ્રમાણ, મધ્યમ પ્રમાણ અને ઉચ્ચ પ્રમાણ દર્શાવે છે. દરેક દેશનો પ્રારંભ આર્થિક વિકાસની અલ્પવિકસિત અવસ્થાથી થતો હોય છે. એટલે કે દરેક દેશ પ્રારંભના સમયમાં અલ્પવિકસિત હોય છે, પછી વિકાસશીલ અને પછી વિકસિત બને છે. કોઈપણ દેશના અલ્પવિકસિતમાંથી વિકાસશીલ અને વિકાસશીલમાંથી વિકસિત દેશ બનવામાં કેટલાક આર્થિક પરિબલો અને કેટલાક બિન-આર્થિક પરિબલો મહત્વની ભૂમિકા નિભાવતા હોય છે. જેમ કે કોઈ દેશના આર્થિક વિકાસને અસર કરતા આર્થિક પરિબલોમાં કુદરતી સંસાધન, મૂડીસંચય, ટેકનોલોજી, શ્રમદળ વગેરે પરિબલોનો સમાવેશ થાય છે અને વિકાસ માટેની લોકોની ઈચ્છા, સામાજિક પરિબલો અને સામાજિક

મૂલ્યો, શિક્ષણ, રાજકીય પરિબલ, વહીવટી પરિબલ વગેરે જેવા બિન-આર્થિક પરિબલોનો સમાવેશ થાય છે.

વર્તમાન સમયમાં ભારત સરકારે ઈ.સ. 2047 સુધીમાં વિકસિત ભારત માટેનો સંકલ્પ જાહેર કર્યો છે. આયોજનકાળ દરમિયાન અલ્પવિકસિત અર્થતંત્રમાંથી હાલમાં ભારત વિકાસશીલ દેશ બન્યો છે. આયોજનકાળ દરમિયાન ભારતની રાષ્ટ્રીય આવકમાં સરેરાશ 3.5 ટકાથી 4.0 ટકા વૃદ્ધિદર રહ્યો છે, માથાદીઠ આવકમાં સરેરાશ 1.5 ટકાથી 2.0 ટકાનો વૃદ્ધિદર રહ્યો છે. બારમી પંચવર્ષીય યોજનામાં આર્થિક વિકાસનો દર 6.8 ટકા અને 2017-18માં 7.1 ટકા રહ્યો છે. આર્થિક સહકાર અને વિકાસ માટેની સંસ્થા(OECD) દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા તાજેતરના અહેવાલ મુજબ સમગ્ર વિશ્વમાં અમેરીકા અને ચીન પછી ભારત ત્રીજા નંબરનો સ્થાન ધરાવતું અર્થતંત્ર બની ગયો છે(જોશી, 2022-23, p-7). જે દર્શાવે છે કે ભારતીય અર્થતંત્ર વિકાસશીલ અવસ્થામાંથી વિકસિત અવસ્થા તરફ આગળ વધી રહ્યું છે.

આર્થિક વિકાસનો અર્થ:

લાંબા સમય સુધી આર્થિક વિકાસ શબ્દનો પ્રયોગ આર્થિક વૃદ્ધિ, આર્થિક પ્રગતિ, આર્થિક કલ્યાણ. વગેરેના સંદર્ભમાં સમાનાર્થી રીતે થતો હતો. જેમ કે 20 મી સદીના મધ્ય સુધી માથાદીઠ આવકમાં થતા વધારાને જ આર્થિક વિકાસ તરીકે ગણવામાં આવતું હતું. પરંતુ 1970 પછી અર્થશાસ્ત્રીઓ એવો અનુભવ કરવા લાગ્યા કે માથાદીઠ આવકમાં વધારો થવા છતાં સામાજિક કલ્યાણમાં વધારો થતો ન હતો. જો કે શુમ્પિટરે ઈ.સ.1911 માં પ્રકાશિત થયેલા પોતાના પુસ્તક ધ થીયરી ઓફ ઇકોનોમિક ડેવલપમેન્ટમાં આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસ શબ્દો વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કર્યો છે(સિન્હા, 2014, p-11). કુઝનેટ, પોલ એલબર્ટ, મેયર અને બાલ્ડવીન વગેરે જેવા અર્થશાસ્ત્રીઓ રાષ્ટ્રીય આવકમાં થતા વધારાને આર્થિક વિકાસનો નિર્દેશક ગણે છે, જ્યારે લેવિસ, વાઈનર, હિગિન્સ, લેબેન્સ્ટાઈન વગેરે જેવા અર્થશાસ્ત્રીઓ માથાદીઠ વાસ્તવિક આવકમાં વધારાને આર્થિક વિકાસનો માપદંડ ગણે છે (જોશી, 2018-19, p-3).

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ આર્થિક વિકાસની વ્યાખ્યા આપતા જણાવે છે કે વિકાસ એ સંયુક્ત રાષ્ટ્રની મુખ્ય પ્રાથમિકતાઓમાંની એક છે. વિકાસ એ તમામ લોકો માટે જીવનની ઉચ્ચ ગુણવત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટેનું બહુપરીમાણીય ઉપક્રમ છે. આર્થિક વિકાસ, સામાજિક વિકાસ અને પર્યાવરણીય સંરક્ષણ એ ટકાઉ વિકાસના પરસ્પર નિર્ભર અને પરસ્પર મજબૂત ઘટકો છે(UN Documentation: Development. (n.d.)). અમર્ત્ય સેન આર્થિક વિકાસની વ્યાખ્યા આપતા જણાવે છે કે “આર્થિક વિકાસ લોકોના સામર્થ્યમાં વૃદ્ધિ કરીને લોકોના કલ્યાણ સંબંધિત આર્થિક અધિકારોને મહત્તમ બનાવવાની પ્રક્રિયા છે.” (સિન્હા, 2014. p-9). એટલે કે આર્થિક વિકાસ એવી સ્થિતિ છે કે જેમાં લોકોને ગરીબીમાંથી બહાર લાવી, તેમની

પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી કરવી, તેમના આત્મસન્માનને જાળવી રાખવા, નિરક્ષરતા-બિમારી-ગંદકીથી મુક્તિ અપાવવા માટે સાધનોના આર્થિક અધિકારોના ઉપયોગ કરવા માટેની સક્ષમતામાં વધારો કરે છે.

આમ, ઉપર દર્શાવેલી આર્થિક વિકાસની વિવિધ વ્યાખ્યાના આધારે એવું કહી શકાય કે આર્થિક વિકાસ એ,

- પ્રક્રિયા છે.
- માથાદીઠ વાસ્તવિક આવકમાં વધારો થવો.
- લાંબાગાળાની સતત વૃદ્ધિ થવી.
- ગરીબી અને અસમાનતામાં વધારો ન થવો જોઈએ.
- સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, સંસ્થાકીય અને આર્થિક હકારાત્મક ફેરફારો થવા.

આમ, આર્થિક વિકાસ = આર્થિક વૃદ્ધિ + સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, સંસ્થાકીય, ટેક્નિકલ પ્રગતિ (સિન્હા, 2014. p-11). આર્થિક વિકાસ = પરિમાણાત્મક ફેરફારો + ગુણાત્મક ફેરફારો

વિકસિત ભારતની સંકલ્પના સામે રહેલા અવરોધો:

વર્તમાન સમયમાં ભારતીય અર્થતંત્રમાં કેટલાક આર્થિક અને બિન આર્થિક પરિબલો છે જેના લીધે વિકસિત ભારત લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં અવરોધ ઉદભવી શકે છે. આ અવરોધો વિકસિત ભારતના લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવાના આપણા પ્રયત્નોને નિષ્ફળ અને બિનઅસરકારક બનાવી શકે છે. વિકસિત ભારતની સંકલ્પના સામે રહેલા અવરોધો નીચે મુજબ છે:

- (1) કાર્યક્ષમ વહીવટીતંત્રનો અભાવ: વિકસિત ભારત માટે ભવિષ્યમાં ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં, તાલીમ પામેલ કાર્યક્ષમ કર્મચારીઓની જરૂર પડશે. વર્તમાન સમયમાં જોઈએ તો નકલી ડિગ્રી ધરાવતા અધિકારીઓ-શિક્ષકો-ડૉક્ટરો, લાંચ આપીને અથવા લાગવગથી નોકરી મેળવેલા કર્મચારીઓ વહીવટી વિભાગમાં જોવા મળે છે.
- (2) ભ્રષ્ટાચાર: વિકસિત ભારત સામેના ગંભીર અવરોધોમાંથી એક અવરોધ ભ્રષ્ટાચાર છે. ભ્રષ્ટાચારના લીધે સુવિધાઓ(જેમ કે રસ્તા, પુલ વગેરે)ની નીચી ગુણવત્તા રહે છે, કાળાનાણાનું સર્જન થાય છે. વર્ષ 2023માં સમગ્ર વિશ્વમાં 39 અંક સાથે ભ્રષ્ટાચાર ધારણા સૂચકાંકમાં 180 દેશોમાંથી 93માં ક્રમે છે જે 2022માં 85માં ક્રમે હતું. જે દર્શાવે છે કે ભારતમાં ભ્રષ્ટાચારનું પ્રમાણ વધ્યું છે. સૌથી ચિંતાજનક બાબત એ છે કે ભ્રષ્ટાચારને ‘વ્યવહાર’ ગણવામાં આવે છે અને જે લોકો ભ્રષ્ટાચાર(=વ્યવહાર) ન કરતા હોય તેમને ‘અવ્યવહારિક’ ગણવામાં આવે છે. હજી ઉદઘાટન કર્યું ન હોય એવા બિજ પડી જવા, નકલી અધિકારીઓ, નકલી સરકારી કચેરીઓ હોવી અને તેમને ગ્રાન્ટ પણ ફાળવી દેવામાં આવે તે ભ્રષ્ટાચારની પણ હદ કહેવાય. હજી વધુ

ચિંતાજનક બાબત એ છે કે ભ્રષ્ટાચાર કરીને મેળવેલી આવક સ્વીકાર કરવામાં-તે રકમનો ઉપયોગ કરવામાં લોકોને કોઈ નાનમ રહી નથી અને સમાજને કોઈ છોછ રહ્યો નથી.

(3) આર્થિક નિર્ણયો લેવામાં બિન-આર્થિક પરિબલોનું મહત્વ: વિકસિત ભારતનો લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે આર્થિક વિકાસ અંગેના નિર્ણયો, સામાજિક કલ્યાણ અંગેના નિર્ણયો આર્થિક અને સામાજિક જરૂરિયાતના આધારે લેવામાં આવવા જોઈએ. પરંતુ જો આર્થિક વિકાસ અંગેના નિર્ણયો, સામાજિક કલ્યાણ અંગેના નિર્ણયો રાજકીય જરૂરિયાત, રાજકીય કિન્નાખોરી અને ચૂંટણીને ધ્યાનમાં રાખીને આવશે તો કદાચ વિકસિત ભારતનો લક્ષ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય પરંતુ તે વિકસિત ભારત 'સર્વાંગી અને સમાવેશી' નહીં હોય. આથી એવું કહી શકાય કે વિકસિત ભારતના લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે એક તંદુરસ્ત અને તટસ્થ રાજકીય વિચારધારાની જરૂરિયાત રહેશે.

(4) નૈતિક મૂલ્યોનું પતન(પ્રમાણિકતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા): વર્ષ 2018માં જાપાનમાં 3 મિનિટ પહેલા પોતાના કાર્યસ્થળને છોડવા(3 મિનિટ વહેલા જતા રહેવા) બદલ નેશનલ ટેલિવિઝન પર કર્મચારીઓએ સમગ્ર દેશ સમક્ષ માફી માંગી હતી (Dennis, T. 2018, June 21). કોઈ દેશના વિકસિત થવામાં તે દેશના લોકોની પ્રમાણિકતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા વગેરે જેવા નૈતિક મૂલ્યોનો ફાળો ખૂબ મહત્વનો હોય છે. જો ભારત દેશ વિકસિત થવાનું સંકલ્પ કરતો હોય તો ભારતની પ્રજાએ પણ નૈતિક મૂલ્યોનું જતન કરવું પડશે. પરંતુ જો આપણે કામચોરી કરીશું, કાર્યસ્થળે નક્કી કરેલા સમય કરતા ઓછો સમય આપીશું, બોસ અથવા ઉપરી ગેરહાજર હોય તો આપણે પણ બંક મારી લઈશું, કામના સમય દરમિયાન પર્સનલ ઉપયોગ માટે સોશિયલ મિડીયા જેમ કે વ્હોટસપ, ફેસબુક, ઇન્સ્ટાગ્રામ વગેરેને ઉપયોગ કરીશું તો આ બધું અનૈતિક કહેવાશે.

(5) પ્રજામાં નાગરીકની ફરજો નિભાવવા પ્રત્યે અણગમો: સામાન્ય રીતે વિકસિત દેશોની પ્રજામાં તેમના વર્તનમાં ચોક્કસ પ્રકારની લાક્ષણિકતાઓ જોવા મળે છે. જેમ કે જાહેર સ્થળો પર શિસ્તનું પાલન કરવું, જાહેર સ્થળો પર સ્વચ્છતા જાળવવી, જાહેર સ્થળોપર અન્ય વ્યક્તિઓનું સન્માન જાળવવું, જાહેર સ્થળો પર ટ્રાફિકના નિયમોનું પાલન વગેરે. હવે આપણે જો વિકસિત ભારત બનાવવું હોય તો આપણી પ્રજાએ ખૂબ મહેનત કરવી પડશે. જાહેર સ્થળો જેમ કે બસ સ્ટેશન, રેલ્વે સ્ટેશન, ટ્રાફિક સિગ્નલ પર લાલ સિગ્નલ થાય તો વાહન થોભાવવું અને ગ્રીન સિગ્નલ થવાની રાહ જોવી, રસ્તા પર ખાસ કરીને હાઈ-વે પર યોગ્ય લેનમાં વાહન ચલાવવું વગેરે બાબતોમાં શિસ્તનું પાલન કરવું પડશે, આ ટેવ ધીમે ધીમે પ્રજામાં આવવી જોઈએ. એ જ રીતે જાહેર રસ્તાઓ પર સ્વચ્છતા જાળવવી પડશે, જેમ કે જાહેર રસ્તાઓ પર કચરો ન ફેંકવો, પાન-માવા-ગુટકા ખાઈને થૂંકવું નહીં વગેરે.

એ જ રીતે જાહેર સ્થળો પર અન્ય વ્યક્તિઓનું સન્માન જાળવવું એ પણ વિકસિત પ્રજાની લક્ષણોમાંથી એક લક્ષણ છે. આથી વિકસિત ભારત તરીકે આપણી પ્રજામાં પણ આ લક્ષણ હોવું જરૂરી બનશે. જાહેર સ્થળો પર અપશબ્દો બોલવા, અન્ય વ્યક્તિનું અપમાન કરવું, તેમને જાતિવાચક શબ્દો કહેવા વગેરે વિકસિત ભારતમાં ન હોય શકે.

ઉપર આપેલા પડકારો અને અવરોધોને કાયદાઓ દ્વારા, પ્રોત્સાહનો દ્વારા અને જાગૃતિ ફેલાવીને દૂર કરી શકાય છે.

ભારત ભવિષ્યમાં બે રીતે વિકસિત દેશ બની શકે છે;

પ્રથમ રીત ‘અપંગ વિકસિત ભારત’ એ છે કે જેવી રીતે કોઈ વ્યક્તિના એક અંગને છોડીને બાકીના સંપૂર્ણ શરીરનો વિકાસ થયો હોય છતાં એ વ્યક્તિ ‘અપંગ’ કહેવાય છે એ જ રીતે જો ઈ.સ.2047 સુધીમાં ભારતની રાષ્ટ્રીય આવક, માથાદીઠ આવક, કુલ ઉત્પાદન, કુલ મૂડીરોકાણ વગેરેમાં વધારો થાય અને ભારત વિકસિત દેશ બની જાય. પરંતુ આ જ સમયે દેશમાં વધુ ગરીબી, ઊંચી બેરોજગારી, આવક અને સંપત્તિની તીવ્ર અસમાનતા હોય(દેશની મોટાભાગની સંપત્તિ/રાષ્ટ્રીય આવક અમુક જ વસ્તી પાસે હોય) એવું બની શકે છે. આ પ્રકારનો વિકસિત ભારત ‘સર્વાંગી અથવા સમાવેશી વિકાસ’ કહેવાશે નહીં, પરંતુ ‘અપંગ વિકસિત ભારત’ કહેવાશે.

બીજી રીત ‘સર્વાંગી અને સમાવેશી વિકસિત ભારત’ એ છે કે ઈ.સ. 2047 સુધીમાં ભારતની રાષ્ટ્રીય આવક, માથાદીઠ આવક, કુલ ઉત્પાદન, કુલ મૂડીરોકાણ વગેરેમાં વધારો થાય અને સાથે સાથે ગરીબીનું ન્યૂનતમ પ્રમાણ (શક્ય હોય તો ગરીબી નાબૂદ થઈ ગઈ હોય), બેરોજગારી ફિલિપ્સના કુદરતી દર જેટલી હોય, આવક અને સંપત્તિ વચ્ચે ન્યૂનતમ અસમાનતા હોય એટલે કે મોટાભાગની પ્રજા ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગ અને ધનિક વર્ગમાં હોય છે. આમ, બીજી રીત પ્રમાણે વિકસિત ભારત પરિમાણાત્મક(આંકડાકીય) અને ગુણાત્મક એમ બંને દ્રષ્ટિએ ‘વિકસિત’ થઈ ગયો હોય, ‘સર્વાંગી અને સમાવેશી’ વિકસિત ભારત બની ગયો હોય.

સમાપન:

ભારત પાસે ઈ.સ.2047 સુધીમાં વિકસિત રાષ્ટ્ર બનવાની ક્ષમતા અને કુદરતી-ભૌતિક-નાણાકીય-માનવ સંસાધન પણ છે. હવે આપણી સામે વિકસિત ભારત માટે બે વિકલ્પ છે; પ્રથમ ‘સર્વાંગી અને સમાવેશી વિકસિત ભારત’ અને બીજું ‘અપંગ વિકસિત ભારત’. આથી આપણે નક્કી કરવાનું છે કે ભવિષ્યમાં કેવા ‘વિકસિત ભારત’ બનાવવાની ઈચ્છા રાખીએ છીએ?

સંદર્ભસૂચી:

- (1) જોશી, આર.સી. અને અન્ય. (2023-24). ભારતીય અર્થતંત્ર. સુરત. ન્યૂ પોપ્યુલર પ્રકાશન. તેરમી આવૃત્તિ.
- (2) સિન્હા, વી.સી. અને સિન્હા, પુષ્પા. (2014). આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસ. ઈલાહાબાદ. લોકભારતી પ્રકાશન.
- (3) જોશી, આર.સી. અને અન્ય. (2018-19). આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસનું અર્થશાસ્ત્ર. સુરત. ન્યૂ પોપ્યુલર પ્રકાશન.
- (4) Dennis, T. (2018, June 21). Japanese officials issue apology on national TV over worker who left desk 3 minutes early to buy lunch. *Independent*. Retrieved from <http://www.independent.co.uk>
- (5) UN Documentation: Development. (n.d.). Retrieved from <http://www.research.un.org>

માનવ સ્વતંત્રતા આંક
ડૉ. ભરતભાઈ પી. ચૌધરી
આસી. પ્રોફેસર

શ્રી & શ્રીમતી પી.કે.કોટાવાલા આર્ટ્સ કોલેજ, પાટણ

માનવ સ્વતંત્રતા આંક (હ્યુમન ફ્રીડમ ઇન્ડેક્સ) એક વૈશ્વિક સ્તરના નાગરિકો, આર્થિક અને ખાનગી સ્વતંત્રતા જેવા પરિબલોનો આંક જાહેર કરે છે. અમેરિકી “થિંક ટૅક ” સંસ્થાની કેટો ઇન્સ્ટીટ્યુટ કેનેડાના ફ્રેજર ઇન્સ્ટીટ્યુટ સાથે મળીને પ્રકાશીત કરે છે. આ આંક સમગ્ર સમાજમાં માનવ ગરિમા અને સત્તા દ્વારા તેના પર લગાવવામાં આવેલ નકારાત્મક પ્રતિબંધોનો નિર્દેશ કરે છે. આ આંક એ દ્રષ્ટિથી મહત્વપૂર્ણ છે કે માનવીના સર્વાંગિણ વિકાસ અને તેની રચનાત્મકતાના અનુકૂળ પ્રયોગો માટે સાનુકૂળ વાતાવરણમાં સ્વતંત્રતા, વિશેષ રીતે અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાની સૌથી વધુ ભૂમિકા હોય છે. વર્ષ 2021ના આંકમાં 165 દેશોને સામેલ કરવામાં આવ્યા હતા. જેમાં ભારતને 119મું સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલ છે.

માનવ સ્વતંત્રતા આંકના (HFI-2021) મુખ્ય બિંદુ

- માનવ સ્વતંત્રતા આંક-2021 જે આ આંકનો 7મો પ્રકાશીત થયેલ રિપોર્ટ છે. આ આંકને સમગ્ર વિશ્વમાં સૌથી વધુ વ્યાપક અને સૂક્ષ્મ માનવામાં આવે છે, કારણ કે તે વિશ્વની લગભગ 98% વસ્તીનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.
- આ આંકમાં 0 થી 10 ની કિંમત નક્કી કરવામાં આવી છે. જ્યાં 10 અંક પ્રાપ્ત કરવાવાળા દેશને સૌથી વધુ માનવ સ્વતંત્રતા ધરાવતો દેશ કહે છે. જ્યારે 0 આંક પ્રાપ્ત કરવાવાળા દેશને ઓછી સ્વતંત્રતા ધરાવતો દેશ કહે છે.
- 2021ના વર્ષના આંકમાં ભારતનું સ્થાન 119માં ક્રમે છે અને ભારતનો સમગ્ર માનવ સ્વતંત્રતા અંક 6.39 રહ્યો છે. ભારતને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતામાં 10 આંકમાંથી 6.20 તથા આર્થિક સ્વતંત્રતામાં 6.66 આંક પ્રાપ્ત થયેલ છે. વર્ષ 2020 ના રેંકિંગમાં ભારત 162 દેશોમાં 111 માં સ્થાને હતો. જ્યારે 2019 માં ભારતનો રેન્ક 94 હતો જેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતનું પ્રદર્શન છેલ્લા કેટલાક વર્ષોમાં ઘટ્યું છે.
- દક્ષિણ એશિયામાં ભારતના પડોસી દેશોમાં નેપાળનો 84મો ક્રમ, ભુટાનનો 98મો ક્રમ, શ્રીલંકાનો 112મો ક્રમ, બાંગ્લાદેશનો 142 ક્રમ, પાકિસ્તાનનો 145મો ક્રમ તથા ચીનનો 150માં ક્રમમાં સમાવેશ થાય છે.
- આ આંકમાં સ્વિટ્ઝરલેન્ડને ટોચનો ક્રમ પ્રાપ્ત થયેલ છે. તે પછી ન્યુઝીલેન્ડને બીજો ક્રમ, ડેનમાર્કને ત્રીજો ક્રમ, એટોનિયાને ચોથો ક્રમ તથા આયરલેન્ડ દેશને પાંચમો ક્રમ પ્રાપ્ત થયેલ છે.

- સીરિયાનું પ્રદર્શન સૌથી વધુ ખરાબ રહેલ છે, તેને છેલ્લું 165મું સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલ છે. તેમજ વેનેજુલાને 164માં ક્રમે અને યમન દેશ 163માં ક્રમે રહેલ છે.

આ આંકમાં 12 ક્ષેત્રોમાં વ્યક્તિગત અને આર્થિક સ્વતંત્રતા માટે 82 અલગ-અલગ બાબતો (સૂચકો) પર આધારિત છે જેની વિગત નીચે મુજબ છે.

1. કાયદાનું શાસન
2. સુરક્ષા અને સલામતી
3. આંદોલન
4. ધાર્મિક સ્વતંત્રતા
5. એસોસિયેશન, એસેમ્બલી અને સિવિલ સોસાયટી
6. અભિવ્યક્તિ અને સૂચનાની સ્વતંત્રતા
7. સંબંધ
8. સરકારનું કદ
9. કાનુની સિસ્ટમ અને સંપત્તિ અધિકાર
10. આર્થિક સ્વતંત્રતા
11. આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે વેપાર કરવાની સ્વતંત્રતા
12. નિયંત્રણ

માનવ સ્વતંત્રતા આંક - 2021માં ટોપ 10 દેશોની યાદી

ક્રમ	દેશ	પ્રાપ્તિ
1	સ્વીઝરલેન્ડ	9.11
2	ન્યુઝીલેન્ડ	9.01
3	ડેનમાર્ક	9.98
4	એસ્ટોનિયા	8.91
5	આયરલેન્ડ	8.90
6	કેનેડા	8.85
7	ફિનલેન્ડ	8.85
8	ઓસ્ટ્રેલિયા	8.84
9	સ્વીડન	8.83
10	લક્સેમ્બર્ગ	8.80

Source: <https://www.cato.org>

અહીં માનવ સ્વતંત્રતા આંકમાં પ્રથમ, દ્વિતીય અને તૃતીય ક્રમે અનુક્રમે સ્વીઝરલેંડ, ન્યુઝીલેંડ અને ડેનમાર્કનો છે. અહીં ભારતનો ક્રમ 119 મો છે. ચીનનો ક્રમ 150મો છે.

માનવ સ્વતંત્રતા આંક - 2021ની યાદીમાં છેલ્લા 10 દેશોની યાદી

ક્રમ	દેશ	પ્રાપ્તિઆંક
165	સિરીયા	3.66
164	વેનેઝુએલા	4.03
163	યમન	4.08
162	સુદાન	4.48
161	મિશ્ર	4.49
160	ઈરાન	4.53
159	સામોલીયા	4.93
158	બુરૂંડી	5.02
157	ઈરાક	5.02
156	લિબિયા	5.05

Source: <https://www.cato.org>

ઉપરોક્ત કોષ્ટકનો અભ્યાસ કરતાં કહી શકાય છે જે દેશોમાં સામ્યવાદી વિચારધારા વધુ છે તે દેશોમાં માનવ સ્વતંત્રતા ઓછી છે. જ્યારે મૂડીવાદી દેશોમાં માનવ સ્વતંત્રતા વધુ છે.

વૈશ્વિક વિકાસને માપવા માટે ઘણા બધા માપન અંકો છે, જેમાં માનવ સ્વતંત્રતા આંકએ વધારે પ્રખ્યાત નથી, પરંતુ વર્તમાન સમયના સૌથી મહત્વની બાબત વ્યક્તિની સુખાકારી છે, જેની સાથે સાથે વ્યક્તિ સ્વતંત્રતા ખુબ જ અગત્યની બાબત છે. પરિણામે કહી શકાય કે માનવ સ્વતંત્રતા આંક આગામી સમય માટે મહત્વનો આંક ગણી શકાય. જેના પરથી કહી શકાય કે શું સમૃદ્ધ દેશ માત્ર ગુલામોથી ભરેલો છે કે કેમ? ભવિષ્યમાં વ્યક્તિ સ્વતંત્રતાને અગત્યતા આપવા માટે આ આંકના પરિણામોને વધારે ફેલાવવાની જરૂર છે.

સ્ત્રોત

1. www.cato.org
2. www.worldpopulationreview.com